

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

109. évfolyam

1993

1

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE
I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV- DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA DU LIVRE ET DE LA PRESSE

109. ÉVFOLYAM 1993/1. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GEZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

SOMOGYI ÁGNES

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbetítő postahivatalnál, a Posta hírlap-üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.), közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22. és *Magiszer* Könyvesbolt Budapest V., Városház u. 1. sz. alatti könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj 1991-től egy évre 240 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H–1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

1993
109. évfolyam

Szerkesztőbizottság:

KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő), BORSA GEDEON,
FÜLÖP GÉZA, KULCSÁR PÉTER, MONOK ISTVÁN,
NAGY LÁSZLÓ, ROZSONDAI MARIANNE,
VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:
SOMOGYI ÁGNES

A tartalomjegyzéket és a névmutatót összeállította:

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

ARGUMENTUM KIADÓ

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Berecz Ágnes</i> : A kései janzenizmus és hatása Magyarországon	279
<i>Darabos Pál</i> : Hamvas Béla a Fővárosi Könyvtárban	54
<i>V. Ecsedy Judit</i> : Dobre mester erdélyi nyomdája, 1640–1642	146
<i>Erdő Péter</i> : Az esztergomi szinodális könyv	263
<i>Fehér Katalin</i> : Magyar nyelvű pedagógiai előadások kollégiumainkban a 19. század első évtizedeiben	373
<i>Horváth Terézia</i> : Korabinszky János Mátyás és főművei: a Geographisch-historisches Lexikon von Ungarn	37
<i>Kádár Judit</i> : Kossuth-cikkek két brit hetilapban	292
<i>Z. Karvalics László</i> : Könyvbegyűjtés és bezúzás 1946-ban	404
<i>Knapp Éva</i> : Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban ..	3
<i>Kókay György</i> : Intézmények szerepe a 18. század végi magyar szellemi élet újjászervezésében ..	167
<i>Korompay H. János</i> : Az „Egyéni és eszményi” szerzősége és forrásai	383
<i>Lakatos Éva</i> : Lapkiadás mint üzlet. II.	178
<i>Madas Edit</i> : A legkorábbi magyarországi használatú tematikus beszédgyűjtemény	249
<i>Monostory Klára</i> : Keresztury Dezső fondja az Országos Széchényi Könyvtárban	73
<i>Remete László</i> : Egy visszahozott hadizsákmány	419
<i>Soltész Zoltánné</i> : A gyöngyösi ferences könyvtár ősymotatványainak possessorai	129
<i>Wix Györgyné</i> : A szerzetesi könyvtárak sorsa	306

KÖZLEMÉNYEK

<i>Borsa Gedeon</i> : A Mohács előtti budai könyvkereskedők és kiadványaik Kemény Józsefnél ...	197
<i>Borsa Gedeon</i> : Egy feltehetően soha el nem készült hazai misekönyv emléke	325
<i>Borsa Gedeon</i> : Ismét a selyemre készült hazai nyomtatványokról	440
<i>Enyedi Sándor</i> : Ocsovszky Pál levelei Aranka Györgyhöz	94
<i>Enyedi Sándor</i> : 1794-es levelek Aranka Györgyhöz és a Nyelv-művelő Társasághoz	441
<i>Fehér Katalin</i> : Váradai Szabó János pedagógiai műve 1817-ből	103
<i>Fehér Katalin</i> : Nevelési tárgyú egyházi beszédek a 18. század végén	337
<i>Gömöri György</i> : Cseh költők versei franekeri magyarokhoz	88
<i>Gömöri György</i> : Újfalvi Imre verse egy wittenbergi kiadványban	330
<i>Gömöri György</i> : Egy angol prédikáció-gyűjtemény viszontagságai	433
<i>Holló Szilvia</i> : Ifjúsági könyvek egy pesti polgárcsalád házikönyvtárából (1840–1913)	342
<i>Kókay György</i> : A 18. századi magyarországi sajtó és a nyelvkérdés	339
<i>Kriedemann, Theresa</i> : Ifjabb Ács Mihály Bártfán	333
<i>Lengyel András</i> : Kísérletek a Szegedi Híradó megerősítésére	107
<i>Lengyel András</i> : A szegedi Ligeti Jenő és Társai nyomda 1913. évi leltára	218
<i>Mályusz Elemér</i> : Kemény József „könyvhamisításai”	192
<i>Mónus Imre</i> : Czéh Sándor kölcsönkönyvtára Magyaróvárott a 19. században	450
<i>Muszka Ibolya</i> : A magyar nyelvű unitárius sajtó 1861-től 1947-ig	205
<i>Ojtozi Eszter</i> : Két 17. századi könyv Sófalvi József bejegyzésével	93
<i>Ojtozi Eszter</i> : Egy Erasmus-kötet Sinai Miklós könyvtárából	332
<i>Rózsa Mária</i> : A magyarországi német nyelvű sajtó a kezdetektől 1944-ig	224
<i>Szecső Károly</i> : Katolikus Legényegyleti Olvasótár	216
<i>Szentmártoni Szabó Géza</i> : Pótlás az RMNy-hez	433

<i>P. Vásárhelyi Judit</i> : Bethlen János Históriajának függelékéről	435
<i>Vekerdi József</i> : Kézirat az 1849. évi abrudbányai vérfürdőről	106
<i>Veszprémy László</i> : Kézai Simon a „fajtiszta” Magyarországról	430

FIGYELŐ

Borsa Gedeon köszöntése	460
<i>Dobri Mária</i> : A Szombathelyi Egyházi Könyvtár jubileuma	115
<i>Fenyő István</i> : A magyar irodalomtörténet bibliográfiája c. sorozat újabb kötetei	347
<i>Földesi Ferenc</i> : Két album-katalógus	235
<i>Kókay György</i> : Magyar nap Wolfenbüttelben	115
<i>Kókay György</i> : Kazinczy Könyvtár	234
<i>Kókay György</i> : Kéki Béla	347
<i>Nemes Erzsébet</i> : A Szentendrei Görögkeleti Szerb Püspöki Könyvtár	353
<i>Soltész Zoltánné</i> : Az ötszáz éves Schedel-krónikáról és magyar vonatkozásairól	460
<i>Szelestei N. László</i> : A szegedi művelődéstörténet-kutatók könyvtár- és olvasmánytörténeti tevékenységéről	231
<i>Schwarcz Katalin</i> : Százéves a Budapesti Történeti Múzeum Könyvtára	463

BIBLIOGRÁFIA

<i>Heltai János</i> — <i>V. Ecsedy Judit</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 1992-ben	468
<i>Klinda Mária</i> : A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1992. évi új külföldi beszerzései	480
<i>Murányi Lajos</i> : Az MTA Könyvtárának 1992. évi új külföldi beszerzései	476

SZEMLÉ

A Bibliotheca Zriniana története és állománya. History and Stock of the Bibliotheca Zriniana. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1991. Argumentum–Zrínyi K., (<i>Héjjas Eszter</i>)	118
A magyarországi katolikus tanintézmények színjátzásának forrásai és irodalma 1800-ig. Bp. 1992. (<i>Szelestei N. László</i>)	244
A megváltozott hagyomány. Folklor, irodalom, művelődés a XVIII. században. Szerk. Hopp Lajos, Küllös Imola, Voigt Vilmos. Bp. 1988. (<i>Varga Imre</i>)	245
Bánhegyi B. Miksa: A Győri Egyházmegyei Könyvtár kéziratkatalógusa. Bp. 1991. (<i>Sarbak Gábor</i>)	243
Beke Margit: Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteményének katalógusa. Bp. 1991. (<i>Körmendy Kinga</i>)	242
Erdei, Klara: Auf dem Wege zu sich selbst: Die Meditation im XVI. Jahrhundert. Wiesbaden, 1990., O. Harrassowitz, (Wolfenbütteler Abhandlungen zu Renaissanceforschung, Bd. 8.) (<i>Tüskés Gábor</i>)	122
Erdész Ádám: Tervező, kutató, tanító. Haiman György munkásságáról. Békéscsaba–Gyomendrőd, 1992. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	359
Europäische Einbandkunst aus sechs Jahrhunderten. Bearb. von Manfred von Armin. Schweinfurt, 1992. (<i>Rozsondai Marianne</i>)	367
Fejezetek a magyar művelődés történetéből. Szerk. Závodszy Géza. Bp. 1992. (<i>Knapp Éva</i>) ..	248
Fogelmark, Staffan: Flemish and Related Panel-stamped Bindings: Evidence and Principles. New York, 1990. (<i>Rozsondai Marianne</i>)	490
Gabriel, L. Astri: The Paris Studium. Robert of Sorbonne and his Legacy. Interuniversity Exchange between the German, Cracow and Louvain Universities and that of Paris in the Late Medieval and Humanistic Period. Notre Dame, Indiana–Frankfurt am Main, 1992. (<i>Madas Edit</i>)	239
Gesta typographorum. Szerk. P. Vásárhelyi Judit. Bp. 1993. (<i>Dörnyei Sándor</i>)	483

Higgins, Dick: Pattern Poetry. Guide to an Unknown Literature. Nem York, 1987. (<i>Kilián István</i>)	124
Hitel. I-II. kötet. Kolozsvár 1935–1944. Tanulmányok, repertórium. Vál. bev. összeáll.: Záhony Éva. Bp. 1991. (<i>V I.</i>)	360
Horváth István és Ferenczy János levelezése: S. a. r. és bev. Soós István. MTA Irodalomtudományi Intézet. (<i>Vermes Gábor</i>)	362
Magyar és magyar vonatkozású nyomtatványok 1480–1720. A wolfenbütteli Herzog August Könyvtár katalógusa 1–3. köt. Összeáll. Németh S. Katalin. Bp. 1992. (<i>Kókay György</i>)	484
Magyar könyvészet 1921–1944. Szerk. Kertész Gyula. Bp. 1992. (<i>Bilincsi Lajos</i>)	486
Miskolc, Léway József Könyvtár. Régi magyarországi nyomtatványok. Szerk. Kis Józsefné-Garamvölgyi Ernőné. Miskolc, 1990. (<i>V. Ecsegy Judit</i>)	489
Sipos Gábor: A kolozsvári Református Kollégium Könyvtára a XVII. században. — Varga András: A szegedi minorita könyvtár a XVIII. században. — Kokas Károly: Könyv és könyvtár a XVI–XVII. században. Szeged, 1991. (<i>Németh S. Katalin</i>)	487
Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Reneszánsz kor. Szerk. Bitskey István. Bp. 1990. Tankönyvkiadó. (<i>Kilián István</i>)	120
Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor. (1000–1530). Szerk. Madas Edit. (<i>Varga Imre</i>)	357
Trideset godina Instituta za književnost i umetnost. (1962–1992.) Bibliografija izdanja. (1962–1992.). — Marija Cindori–Šinković: Letopis kulturnog života 1904–1907. Beograd, 1992. (<i>Fried István</i>)	366
Udvari István: Ruszinok a XVIII. században. Történelmi és művelődéstörténeti tanulmányok. Nyíregyháza, 1992. Bessenyei György K. (<i>Földvári Sándor</i>)	121
Vörösmarti Mihály kálvinista predikátor megtérése históriája. S. a. r. Jankovics József és Nyerges Judit. Bp. 1992. (<i>Varga Imre</i>)	364
Wolfenbütteler Bibliographie zur Geschichte des Buchwesens im deutschen Sprachgebiet 1840–1980. (WBB), I–III. München usw. 1990–1992. (<i>Borsa Gedeon</i>)	240

NÉVMUTATÓ

- Aách Mihály I. Ács Mihály, ifj.
 Abani (Abáni? Abonyi?) János 91
 Ábel Jenő 139
 Abelard, Petrus 124
 Abelly, Louis 12
 Abonyi (?) János I. Abani
 Ackel (abbé) 95, 99
 Ács Mihály ifj. 333–337
 Ádám (bibliai) 261
 Adelung, Johann Christoph 202
 Ady Endre 63
 Aemilianus P. 22
 Ágoston, Szent 22, 137, 427
 Ágoston Leó 11
 Agreda, Maria de 22
 Aixinger, J. 454, 456
 Ajtai K. Albert (könyvnyomda) 207
 Ákáb István 124
 Albert János 11
 Albert Tibor 361
 Albicius 23
 Albrecht Dezső 360–362
 Alciati, Andrea 235
 Alcuin 124
 Aldor Imre 344
 Alexovics Vazul 175
 Alfász, Ráv 428
 Alfasi, Mose 423
 Allamand, Jean Nicolas Sébastien 93
 Almási Szalai János 338–339
 Almosen, Güldenens 18
 Alonso Rodriguez, Bernardo 263–264, 271
 Alsted, Johann Heinrich 124
 Alszegehy Zsolt 131
 Alvinczi Ferenc 344
 Amade Ferenc 11
 Amadeus, Szent 23
 Amaury, Raymond 270
 Ambrozovics Meszlényi Ilona 346
 Ambrus, Szent 22
 Ambrus (bécsi plébános) 138
 Ames, William 88, 92, 434
 Andersen, Vilh. 94, 344
 Andor József 346
 Andrade 23
 András, Szent (magyarországi) 357
 András, II. (magyar király) 192, 438–439
 András, III. (magyar király) 40, 192, 430
 Andrić, Ivo 366
 Angelus de Clavasio 136
 Angyal Dávid 440
 Angyal Ilona 57
 Angyán János 104–106, 442, 445–446
 Anselm, Canterbury 135, 254, 257, 259
 Anselm (Chartres-i) 22
 Anselm (Laon-i) 22
 Antal, Szent (páduai) 23, 139
 Antal János 102
 Antal (nyomda) 214
 Antonius, Florentinus 136, 143
 Ányos Pál 102, 170
 Apáczai Csere János 434–435
 Apáczai Tanás 434
 Apaffi Mihály (erdélyi fejedelem) 434
 Apor Péter 246
 Apponyi Albert 441
 Apponyi Sándor 325, 327, 466
 Appunhn-Radtke, Sibylle 441
 Aragon, Louis 74
 Aranka György 94–102, 436, 441–450
 Arany János 82, 85, 180, 348, 350, 402, 439
 Arany László 350
 Aranyasi Gellértfi János 268
 Archinus Miklós 91
 Arisztotelész 22, 201
 Arkhilokhosz 124

- Armandus de Bellovisu 138
 Arminius 332
 Arnauld, Antoine 279, 287
 Armin, Manfred von 367–369
 Arnoldus de Bryennio 203–204
 Aser, Jákov ben I. Jákov ben Aser
 Aškerc, Anton 367
 Attila (hun fejedelem) 461
 August herceg, id. 485
 Autenrieth, J. 253
 Averoult'd 23
 Avril, Joseph 263
- Baán Kálmán 65
 Babiczky Béla 324
 Babits Mihály 76, 82, 84, 86, 357
 Bacher Vilmos 421
 Bachó László I. Dezséri Bachó László
 Bacsinszky András 121
 Badzey Sándor 143
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 55
 Bajza József 362, 383, 388, 395
 Bakócz Tamás 197, 272
 Bakonyi Ferencné 490
 Balassa Armin 113
 Balassi Bálint 447, 485
 Balázs Andor 212
 Balázs András 212
 Balázs Ferenc 214
 Balbus, J. 140
 Balck, Ulderius 88–92
 Balde, Henricus 12–13
 Balde, Jakob 13
 Baldus de Ubaldis 432
 Balian, Ivasko 147
 Bálint György 351
 Bálint Károly 184
 Balla Antal 408
 Ballagi Aladár 195–196, 200–205
 Balog István 367
 Balogh István 406–409, 413–414, 448
 Bán Imre 316, 434
 Bán Kálmán 54
 Bánffy György 442
 Bánffy Mihály 448
 Bánfi Szilvia 483
 Bánhegyi B. Miksa 243–244
 Barabás István 213–214
 Baránszky-Jób László 59
 Bárány Ignác 343
- Baranyi Imre 352
 Barbarigo, Agostino 199
 Barclay, John 12
 Barcsay Ákos 437
 Bárka József 211
 Barna János 11
 Barnabas de Kozawar, 144
 Baro 332
 Baronius, Caesar 22
 Baróti Szabó Dávid 168, 173
 Barsi János 234
 Barsi Mihály 91
 Bartcher, Diana 79
 Bartholomaeus Arnoldi de Usingen 201
 Bartók Béla 80, 347
 Bartolus 432
 Bartoniek Emma 436–437
 Bartzafalvi Szabó Dávid 443
 Basarab, Matei (havasalföldi fejedelem) 146–148, 164
 Basedow, Johann Bernhard 41, 339
 Bashardt, Thimotheus 143
 Basnage 424
 Báthori András 131, 133
 Báthori István (erdélyi fejedelem) 143
 Báthori Miklós 130
 Batsányi János 82, 102, 168, 175
 Batthyáni Ferencz 433
 Batthyáni Fülöp 433
 Batthyány Ignác 102, 192, 195, 265–259, 272, 276
 Batthyány József 42, 195, 242
 Bátyai Jenő 108, 110
 Bechtler 69
 Becquet, J. 258
 Becsek D. fia (könyvnyomda) 212
 Bedy Vince 252
 Beeg, Marie 346
 Beham, Hans Sebald 325, 327–328, 330
 Bejthe István 433
 Beke Margit 242–243
 Békei Nándor 218–219
 Bél Mátyás 39, 46, 243, 340, 458, 483
 Beljanov A. M. 405–406, 409–410, 413–414
 Bellarmino, Roberto 92, 364
 Benczédi Gergely 208
 Benczédi Pál 206, 208–209, 212
 Benczur 41
 Benda Kálmán 245, 443
 Bendefy László 50
 Benedek, Szent (magyarországi) 357

- Benedek Elek 342, 346, 350, 439
 Benedek Marcell 40
 Benedictus de Beethlemes 144
 Benedictus de Hardy 144
 Benedictus de Zhethen 144
 Beniczky Péter 247
 Benjámín Olivér 409, 414
 Benke Mihály 101–102
 Benkner, Johann 146
 Benkóczy Emil 217
 Benkő Elek 440
 Benkő József 193, 435–436
 Benőfy Soma 217
 Benyák Bernát 173
 Benyovszky Móric 345
 Benvenuto de Rambaldis de Imola 432
 Benzing, Josef 204
 Berda József 60
 Berecz Ágnes 279–291
 Berecz Mihály 138
 Bergen, Erik 345
 Berger, Franciscus Xaverius 441
 Berger, Justus von 38
 Bergl József 425
 Bergyajev, Nyikolaj Alekszandrovics 61–62
 Berkó Pál 410
 Berlász Jenő 231, 242
 Bernardo de Alba 270
 Bernát, Szent (Clairvaux-i) 22, 137–138, 258
 Beroaldo 197
 Bersano Begey, Marina 205
 Bertachinus, Johannes 251
 Berzsenyi Dániel 393, 395–396
 Bessenyei György 169–170, 172–174, 226, 288, 340
 Bessenyei József 194
 Besskó Károly (kő- és könyvnyomda) 213
 Beszántinosz 124
 Bethlen Gábor (erdélyi fejedelem) 88, 92, 146, 149, 485
 Bethlen Gergely 435–436
 Bethlen János 435–440
 Bethlen Miklós 437–440
 Bethlen Zsuzsanna l. Teleki Sámuelné
 Betto, Bianca 432
 Beythe Imre (Kőí) 433
 Béza, Theodor de (Beza Vezelius) 123, 489
 Bianu, Ioan 146, 151, 154–155
 Bidermann, Jacobus 12
 Bihari Ferenc 434
 Bilincsi Lajos 486–487
 Bíró Márton l. Padányi Biró Márton
 Bíró Pál 213
 Bíró Péter l. Dengelegi Bíró Péter
 Bistřický, Jan 256–257
 Bitskey István 120–121
 Blahó Vince 131, 142
 Blanc, Louis 298
 Blasius de Bwilkewz 144
 Blekastad, Milada 438
 Bleyer Jakab 229
 Blickle, P. 21
 Bloch, J. C. 425
 Blosius, Ludovicus 23
 Blumauer, Alois 443, 454, 456
 Blücher, Gebhard 154
 Bobest István 452
 Bocskay István (erdélyi fejedelem) 134, 438
 Bod Péter 447
 Bodnár György 115
 Bodó András 335
 Boerner, C. G. 237
 Boëthius, Anicius Torquatus Severinus 12
 Bognár 70
 Bohatta, Hans 201, 327, 330
 Boldizsár Iván 360
 Bollók János 431
 Bona, Giovanni 12–13
 Bonaventura, Szent 22–23
 Bonfini, Antonio 22
 Bónis György 197
 Bonnes, J. P. 258
 Bor János 138, 140–141
 Borbély 413
 Borbély István 207, 209
 Borch, Oluf 94
 Borda Lajos 483
 Boros György 206, 209–211
 Boross Mihály 344
 Borostyáni Nándor 345
 Borrochius, Olaus 93
 Borsa Gedeon 26, 153, 195, 197–205, 240–242, 272–273, 306–307, 317, 320, 323–324, 325–330, 440–441, 460, 466, 483–484, 484–485, 488
 Borsa Iván 192–193
 Bossuet, Jacques Bénigne 12
 Botár Imre 213
 Boterus 22
 Both (?) Abraham 136
 Botka Ferenc 350–351, 353
 Bourghesius 23

- Bowsky, W. M. 431
 Böhm Dániel József 394, 401
 Bölöni Vilmos 212
 Brachmann 454
 Brankovics György (szerb fejedelem) 353, 367
 Brassai Sámuel 206, 208–210
 Braun Victor 218
 Brauner Evermodus 11
 Bredetzky, Sámuel 37–38, 41–43, 45–46
 Breier, Eduard 455
 Breuer, D. 18, 21
 Brigitta, Szent 22
 Bródy Sándor 350
 Brown, Andrew 345
 Brunner 23
 Brück, Ph. A. 13
 Brückner, W. 5, 18, 21, 23
 Brüller Gyula 218
 Buda (hun vezér) 461
 Budai Ézsaiás 375–379, 382
 Budai-testvérek 287
 Budowski, Simon Piotr 88
 Buffon, Georges Louis Leclerc 96
 Bullinger, Heinrich 489
 Bulwer, E. L. Eugen 452
 Bulyovszky Gyula 124, 179
 Bunyitay Vince 196
 Buócz Béláné 70
 Burger-család 108–109
 Burger Gusztáv 108–111
 Burger Zsigmond 108
 Burger-nyomda 109
 Burgersdicius 488
 Burgstaller, Christoph 49
 Burns, Robert 367
 Burton, Robert 72
 Buzás Gáspár 136
 Buzogány Anna 213
 Buzogány Áron 207
 Buzogány Kálmán 216
 Buxdorf, Johann 424
 Büttner Lina, B. 345
 Bzowski 22
- Calamy, Edmund 434
 Calepinus, Ambrosius 116
 Caliny, Adam 138
 Callierges, Zacharias 490
 Camerini, Paolo 202
 Campe, Joachim Heinrich 41, 344, 377
- Canisius, Petrus 12
 Canninc, Joseph 432
 Cantelar Rodriguez, Francisco 2363–264, 271
 Caraccioli, R. 137, 141
 Carl, Anton 424
 Carpcov, Benedictus 423
 Carthagená 23
 Case, Thomas 433–435
 Cassiodorus, Flavius Magnus Aurelius 22, 138
 Castellanus 22
 Castelli, Ignaz Franz 227
 Castillo Lara, Rosalio I. 264
 Causinus, Nicolaus 12–13
 Celan, Paul 82
 Celtis, Konrad 461
 Cenzor (álnév, l. Róna Béla)
 Charapancsick de Mostar, Petrus 11
 Châtellier, L. 21
 Chavassius 23
 Cheney, Christopher R. 263
 Cherabinus a S. Trinitate 11
 Chesterton, Gilbert Keith 83
 Chrysogonus 23
 Čičaj, Viljam 231
 Cicero, Marcus Tullius 22, 252, 447
 Cillei Borbála 462
 Cillei Ulrik 462
 Cindori-Šinkovič, Marija 366–367
 Cipariu, Timotei 155
 Clemens de Izdench 144
 Clément, Bertha 346
 Clynaeus, David Johannes 332
 Cocceus, Ioh. 423
 Coccus, Jodocus 12
 Collignius, Johannes Jacobaeus Arpius 332
 Colon, Fernand 345
 Comenius Ámos János 124, 434, 438–439
 Contenson 23
 Cooper, J. F. 454
 Coresi diakónus 146, 149, 151
 Cooster, Franciscus 466
 Coturius, Julius Caesar 12
 Cvi, Naftali 422
 Cyprianus, Szent 22
 Czakó Jenő 280, 283
 Czanyuga József 344
 Czéh András 455
 Czéh Lajos 450
 Czéh Sándor 450–459
 Czéh Sándor ifj. 450

- Czekus, Nicolaus 337
 Czellárné Csiba Judit 145
 Czine Mihály 352
 Czirer Cseh Stefánia 343

 Csaholci Pap János 434
 Csáji Pál 438–439
 Csák Gellért 11
 Csanád Béla 357
 Csanaki Máté 92
 Csapody Csaba 463
 Csathó Kálmán 184
 Csegezi László 208
 Cseh János I. Csuzi Cseh János
 Cseh Stefánia I. Czirer Cseh S.
 Csegeri Imre 420
 Csepregi-család 84
 Cserey Sámuel 448
 Csernojevics Arzén (Arszenije Csarnojevity) 353–355
 Cserőgyi (Cservölgyi) Benedek 130
 Csetri Lajos 120
 Csiba Judit I. Czellárné Csiba J.
 Csiba Márton I. Tejfalvi Csiba Márton
 Csider Imre 439
 Csiki Gábor 213
 Csiky Albert (könyvnyomda) 211–212
 Csiky Gergely 350
 Csillik Bertalan 308
 Csizi István I. Tzizi István
 Csokonai Vitéz Mihály 287–290, 375
 Csoma József 234
 Csongor Győző 108
 Csongvay Lajos 214
 Csonka Ferenc 357
 Csontos János 143
 Csóra Karola 348
 Csorba Csaba 234–235
 Csuka Zoltán 354
 Csulai György 149, 162
 (Csulai) Móré Fülöp, 197, 329
 Csuzi Cseh János 91

 Darvas József 310, 312
 Daudet, A. 345
 Dávid, (király, őszötvetségi) 358
 Dávid Gyula 246
 Davidsohn, Paul 325
 Davis Ioannis, Hafniensis 332
 Deák Miklós 212
 Decsy Sámuel 40
 Deér József 430
 Deletant, Dennis 147–149, 155
 Della Torre, Lelio 425–426
 Demény, Lidia 147, 149–150, 162
 Demeter (érsek) 265, 268
 Demeter Júlia 248
 Demetrius de Cherwhg 144
 Démokritosz 282
 Démoszthenész 22
 Dénes Béla 64
 Dengelegi Bíró Péter 91
 Denis, Michael 201
 Deutsch, H. 428
 Deyling, D. Salamon 424
 Dezséri Bachó László 131, 140
 Dézsi Lajos 233
 Dianovszki János 338
 Diderot, Denis 397
 Dienes András 352
 Dienes László 309
 Dietericus (Dietrich) Conradus 337
 Dionysius Carthusianus 132
 Disraeli, Benjamin (Earl of Beaconsfield) 294
 Djordjevič, Jovan 367
 Dobrai G. Bálint 91
 Dobre mester (nyomdász) 146–166
 Dobri Mária 115–117
 Dobszay Tamás 248
 Dodgson, Campbell 325, 327–329
 Dóka Klára 354
 Domanovszky Sándor 309
 Domby Márton 288
 Domokos Pál Péter 362
 Domonkovics Adalbert 11
 Donászy Magda 439
 Dolinay Gyula 344
 Dorffmaister István 116
 Dorlandus 22
 Dosziádisz 124
 Dózsa György 188
 Döbrentei Gábor 383
 Dörnyei Sándor 317, 320–321, 324, 483–484

- Dörre Tivadar 345
 Draganu, Nicolai 149
 Drakul, Vlad (havasalföldi vajda) 194
 Draskovics György 11
 Dreiser, Theodor 60
 Drexel, Jeremias 13, 23
 Dugonics András 168, 175
 Duhr, B. 20
 Dukkon Ágnes 247–248
 Dulácska Géza 344
 Dumas, Alexandre 457
 Duranti, Guillelmus 136, 140
 Duras 97–98
 Dusi Jakab 130
 Duttonhofer 338
 Dürer, Albrecht ifj. 462
 Dürrenmatt, neviedrich 75
 Dyck, Antonius van 387

 Eberhard, A. G. 346
 Eboriensis, Andreas Lusitanus 467
 Eckhardt Sándor 193
 Ecsedy Judit, V. 146–166, 433, 437, 483, 489–490
 Egede János 343
 Egger Vilmos 103
 Eichmann, Adolf 419–423
 Elek Márton 442, 444–445
 Elijahu, Mishagi 424
 Eliot, T. S. 60–61
 Előd István 280, 283
 Enault István 180
 Endrényi Imre 108, 112–114
 Endrényi Lajos 113
 Engel Adolf 108–109
 Engel Ella l. Kauntzné
 Engel János Keresztély 98
 Engelgrave 23
 Engels, Friedrich 298, 301
 Enzensberger, Hans Magnus 83
 Enyedi Sándor 94–102, 441–450
 Enyvvári Jenő 54, 62–63
 Eötvös József 362, 385
 Eötvös Károly Lajos 345
 Erasmus, Desiderius Rotterdamus 244, 332–333
 Erdei Klára 122–124
 Erdélyi Gyula 181
 Erdélyi Ilona, T. 383–403
 Erdélyi János 383–403
 Erdélyi László 431
 Erdélyi Zsigmond 135

 Erdész Ádám 359–360
 Erdő Péter 251, 263–278
 Erdődy Gábor 115
 Ernhofter, Sigismund 252
 Ertsei Dániel 379
 Erzsébet, Szent 358, 462
 Estei Hippolit 266–268, 272
 Estók János 248
 Estreicher, Karol 201
 Esztergomi János 143
 Eszterházy Antal 340
 Eubel, Conradus 196
 Evola, Giulio 62
 Ewald 425

 Faber 23
 Faber, Petrus 335
 Fábri Anna 363
 Fabri Kapisztrán 136–137, 140
 Fái J. Béla 345
 Falk Miksa 227–228
 Fanghné Gyűjtő Izabella 209, 211
 Farkas Gábor 231–232
 Farkas Gyula 229
 Farkas József 136–137
 Fedák Sári 367
 Feder 377
 Feger, Theobald 463
 Fehér Katalin 103–106, 337–339, 373–382
 Féja Géza 351
 Fejér G. 425
 Fejérpataki László 132
 Fejes István 350
 Fekete Csaba 231
 Fekete János 441
 Fekete Sándor 352
 Fellenberg Emmanuel 104
 Fenicki, Franciscus Stanislaus 12
 Fenner, Dudley 434
 Fényes Elek 451
 Fenyő István 347–353, 384
 Ferdinánd, I. (magyar király) 132, 327–328, 330, 438
 Ferdinánd, II. (magyar király) 438
 Ferdinánd, III. (magyar király) 438
 Ferenc, Szent (Assisi) 358–359
 Ferenc, Szent (Szalézi) 12–13
 Ferenc, I. (magyar király) 175–176
 Ferenc József (magyar király) 292

- Ferencz József (püspök) 206–207, 209, 211, 213–214
 Ferencz József, ifj. 208
 Ferenczy Géza 206–207, 316
 Ferenczy János 362–364
 Fernow, Carl Ludwig 395
 Ferro, G. M. 93
 Ferselius 23
 Fertsek Elza 70
 Festetics György 99
 Festetics János 449–450
 Festetics Károly Albert 227
 Fésüs György 345
 Feszty Árpád 181
 Feuchtersleben, Ernst von 227
 Fikker János 214
 Fináczy Ernő 280
 Findura Imre 40
 Fischer Aladár 218
 Fischer N. 425
 Fitz Jenő 316, 320
 Fitz József 195, 199
 Flach Ruppert 11
 Flavigny grófné 343
 Flavius, Josephus 423–424, 426
 Flodr, Miroslav 256
 Flygare-Carlen 456
 Fodor Ferenc 46, 49–50
 Fodor Gerzson 287
 Fodor Józsa I. Ottava Ingácné
 Fodor József 343
 Fodor Lajos 343
 Fodor Riza 79
 Fögel József 197
 Fogelmark, Staffan 490–492
 Fónagy Iván 70
 Forgách Miklós 42, 44
 Forseus (püspök) 358
 Fox, Joannes 438–439
 Földesi Ferenc 232, 235–238
 Földi János 287–288
 Földvári Sándor 121–122
 Franciscus Ossmanus von Alkmaar 240
 Frank, Herbert 124
 Frankenburg Adolf 227
 Frankl, Ludwig August 227
 Freiligrath, Ferdinand 227
 Fricke, Cornelia 241
 Friebeisz Ferenc 179
 Fried István 225, 247, 366–367
 Fries, gr. 42
 Frigyes, III. (német-római császár) 462
 Frigyes, pfalzi 91–92
 Fritsch, Erich 49–50
 Frobenius 62
 Froeschlé-Chopard, M.–H. 14
 Frölich Jakab 11
 Fucker András 49
 Fugger 368
 Fügedi Erik 194
 Fülepp Katalin 252
 Füsü Pius 11
 Füssy J. (könyvnyomda) 214
 Füssy Tamás 344
 Füves Ödön 355
 Gaál György 454, 456
 Gaál Endre 108, 112
 Gaál Mózes 345–346
 Gábor Iván 490
 Gabriel Astrik, L. 131, 239–240
 Gacák, Mihail 246
 Gácsai Hedvig 231
 Gajtkó István 24
 Gál Kelemen 93, 207–208
 Gál Mária 210
 Galavics Géza 131, 232
 Gálfi Lőrinc 207
 Galli, Joh. 336
 Gallus (ciszter apát) 140
 Gámán János (könyvnyomda) 209–211
 Gara János 137–138
 Garády Sándor 464, 467
 Garamvölgyi Ernőné 489–490
 García y García, Antonio 263–264, 271
 Gárdonyi Albert 204
 Gárdonyi Géza 348, 350, 367
 Garlepp, Bruno 345
 Gaudenzi, Augusto 432
 Gaufrédus, Babion 255–260
 Gavrilovič, Milorad 367
 Gazzaniga, P. M. 244
 Gelei Gáspár 91
 Geleji Katona István 149, 155–156, 162–164
 Gellért, Szent 249, 357, 462
 Gellértfi János I. Aranyasi Gellértfi János
 Georgievics 22
 Georgius de Bewlkez 144
 Georgius de Hungaria 22
 Geréb-család 143

- Geréb Ferenc 143
 Geréb László 143, 196
 Geréb Mátyás 143
 Geréb Péter 143
 Geréb Zsigmond 211
 Geréby György 364–355
 Gerézdi Rabán 358
 Gergely, Szent, Nagy 22
 Gerhardus-nyomda 334
 Gerhardus, Johannes 334, 337
 Gerics József 248, 430–433
 Gerő Gyula 322
 Gerő Helén 70
 Gersdorf, Wilhelmine 455, 457
 Gertrud, Szent 22
 Gervasius Wain v. Memmingen 240
 Gessner, S. 454
 Ghenadie, II. (gyulafehérvári metropolita) 150, 155–156, 162–163
 Giesswein Sándor 243
 Gillemot Katalin I. Szász Károlyné
 Giunta, Lucantonio 201–202
 Gizella (magyar királyné) 461
 Gladstone, William Ewart 294
 Glatz Eduárd 228
 Glebkovics, Ivan 147
 Glorieux, P. 239, 255
 Goethe, Johann Wolfgang 82, 387, 393–399, 401, 426
 Gogd, Urbanus 138
 Goldmann, Lucien 280
 Goldperger János 12
 Goluszká, Malgorzata 484
 Gomarus 332
 Goodwin, Jacques Ignace 12
 Gottschalk, Heinrich 343
 Gottsched, Johann Christoph 169
 Góbból Gáspár 284–285
 Gődianus, Georgius 94
 Gömöri György 88–92, 330–332, 433–435
 Gönczi János 91
 Görgényi Ottóné 66
 Görög Demeter 45
 Gött-család 229
 Graetz 425
 Graff, Andreas 124
 Gräffer, Franz 38
 Gragger Róbert 224, 229
 Grazdanovity-Pajity, M. 356
 Green, Everett 346
 Gregorius de Ostropatak 144
 Gregorius de Zakachj 144
 Greguss Ágost 385
 Gretser, Jacobus 251
 Griffenfeld, Per 94
 Grigorjev 410
 Grillparzer, Franz 83
 Grisellini, Franz 45, 49
 Groneberg, Simon 332
 Grotius, Hugo 424
 Gruber Károly 136
 Grundmann, J. 345
 Grüll Tibor 232–233
 Grün, Anastasius 227
 Grün-nyomda 108
 Guénon, René 61–62
 Gulyás Pál 149, 195
 Gutzkow, Karl 227
 Gvadányi József 449
 Gvidó Béla 213
 Gyallay Pap Zsigmond 214
 Gyulai Farkas 437
 Gyarmathi Sámuel 102
 Gyóni Vazul 91
 Gyöngyösi Balázs 130
 Gyöngyösi Gergely 357
 Gyöngyösi Imre 130
 Gyöngyösi István 447
 Gyöngyösi János 138, 174
 Gyöngyösi Nándor 310
 Gyöngyösi Sándor 136, 139–140
 Gyöngyösi Új János 139
 Györffy György 466
 Gyórfi István 209
 György, Szent 358
 György pap 155
 Győri Imre 144
 Győry Vilmos 344
 Gyújtó Izabella I. Fanghné Gyújtó Izabella
 Gyula II. (pápa) 389
 Gyulai Pál 56, 178, 191, 348, 350, 402
 Gyulai Sámuel 448
 Gyulay Lajos 198
 Gyulay László 345–346
 Habán Mihály 59, 64
 Habermann Gusztáv 107–108
 Hacker Béla 218–219, 224
 Hackländer 457

- Hagelweide, Gert 242
 Hahn, Georg 346
 Hahn István 422
 Haiman György 359–360, 483
 Hajdu Elemérné, Malán Magda 313–314, 316
 Hajdú Henrik 69
 Hajdú Lajos I. Keszi Hajdú Lajos
 Hajnal István 253
 Hajnóci R. József 51, 53
 Hajtó Zsófia, B. 350–351
 Halász Anna, H. 458
 Halász Margit 116
 Halden, E. 345
 Haller Antal 449–450
 Haller, Joannes 330
 Háló Kováts József 281, 283, 285–289
 Haman, Johann (nyomdász) 195
 Hamann de Landoia, Joannes 199
 Hammerstein 39
 Hamvas Béla 57–72
 Hamvas József 56
 Hamvas Magdolna 57
 Hanskarl Erzsébet 54, 70
 Haraszti Éva, h. 293, 296
 Harcourt, Marie D' 256
 Hartai László 312
 Hartmann, Adam 439
 Hatvani Imre 107
 Hauser Gábor 118–120
 Heckel István 203
 Heckenast Gusztáv 227, 454
 Heckenast (könyvkiadó) 228
 Héderváry Lőrinc 358
 Heerbrandt, Jacob 252
 Hegedűs, A. 358
 Hegedűs és Sándor Könyvkereskedés 333
 Hegel, Georg Friedrich 392, 394, 397, 399–401
 Heillinger János 11
 Heine, Heinrich 227
 Heinemann, L. 430
 Heinrich Gusztáv 229, 343
 Héjjas Eszter 118–120
 Hell Miksa 40
 Heller Zélig 422
 Hellmar, Antonius 440
 Heltai János 483
 Heltai Jenő 367
 Helvetius, Claude Adrien 226
 Hemingway, Ernest 60
 Henrik, II., Szent (német–római császár) 461
 Henrik, Magyar fia (comes) 192
 Henter Antal 442, 445
 Henszlmann Imre 228, 383–403
 Hérakleitosz 60
 Herczeg Ferenc 184–185
 Herczegh György 136, 139
 Herder, Johann Gottfried 226, 341, 395, 422, 426
 Herepei János 92, 149, 434
 Hermán József 12
 Hermann Ottóné 346
 Herner János 131, 231–233
 Herolt 23
 Hertzig, Franciscus 12
 Hervey 284
 Herwegh, Georg 227
 Hevenesi Gábor 9–11, 23
 Hevesi József 188
 Heyne, Christian Gottlob 172
 Hickel, J. Karl 227
 Higgins, Dick 124–125
 Hildebert de Lavardin 258
 Hirsch, August 94
 Hirsch Nelli, R. 346
 Hirt, Georgius 349–395, 399, 401
 Hladky Vendel 54
 Hlatky Vince 54, 64
 Hochmeister, Martin 202, 226
 Hodinka Antal 121–122
 Hodos, Nerva 146, 151, 154–155
 Hoffman, Richard C. 430
 Hoffmann, Franz 344–346
 Hoffmann, W. 345
 Hogarth, William 388
 Holbein, Hans 387
 Holdházy János 243
 Holk, gr. 38
 Holl Béla 10, 194, 198, 234, 483
 Holló Szilvia 342–346
 Hollstein, Friedrich Wilhelm Heinrich 325
 Holtzer Dániel 218–219
 Holzmann, Michael 201
 Homérosz 454, 456
 Homonnai György 365
 Hopp Lajos 245–248
 Horányi Elek 43, 173, 436–440
 Horatius, Quintus Flaccus 247, 447
 Horkay László 383–403
 Horn, Julius 426
 Hornpostel 44, 46
 Horthy Miklós 411, 416

- Horvát István 200, 362–364
 Horváth Antal Tibor 130
 Horváth Henrik 464, 467
 Horváth János 84, 193
 Horváth János, ifj. 358, 431
 Horváth Kálmán I. Petrichevich Horváth Kálmán
 Horváth Mária I. Kósáné Horváth Mária
 Horváth Mihály 426
 Horváth Terézia 37–53
 Horváth Viktor 307, 321, 324
 Horváth Zsigmond I. Szalabéri Horváth Zsigmond
 Horváth Lukács Borbála 366
 Horváti János 139
 Hosemann, Theodor 344
 Höck Károly 11
 Höger, J. 343
 Hőgye István 234
 Hölderlin, Johann Christian Friedrich 82
 Hrabanus Maurus 124
 Hrenkó Pál 44
 Hubay Ilona 195, 200, 327–328, 465, 485
 Hugó Károly 227
 Hugo Ripelin de Argentina 133
 Hugo de Sancto Caro 134
 Hugo de Sancto Victore 22
 Huizinga, Johan 61–62
 Hunfalvy Pál 229
 Hunyadi János 462
 Hunyadi Székely Mátyás 433
 Hunyady Ferencz 449
 Husz János 88
 Huszár Gál 458, 483
 Huszár Károly 343
 Huxley, Aldous 60
 Huzsvik György 354
- Iancu, Avram 106
 Iffland, A. W. 454
 Ignác, Szent (Loyolai) 123
 Illei, Joannes Baptista 441
 Illés Béla 410
 Illésy János 443
 Illyés István 12
 Imperato, Ferrante 93
 Imre, Szent 325, 327–328, 461
 Ince, III. (pápa) 22
 Incze Sándor 183
 Intorp, L. 19
 Ipolyi Arnold 365–366
 Istóczy Győző 427
- István, I., Szent (magyar király) 40, 325, 327, 357–358, 461
 Iván László 214
 Iványi Sándor 143
 Ivo, Chartres-i 256–257, 259
- Jablonkay Gábor 18
 Jacobus Philippus de Bergamo 461
 Jacobus de Gruytrode 134
 Jäger, Wolfgang 48
 Jajczay János 65
 Jakab, Szent 23
 Jakab Elek 208
 Jaklin Balázs 11
 Jakó Klára 231
 Jakó Zsigmond 151, 193, 213, 265
 Jakov ben Aser 428
 Jaksity Iván 355
 Jakubovich Emil 194
 James, G. P. R. 456–457
 James, J. John 239
 Jancsó Elemér 94–95, 442–444
 Jánki János 91
 Jankovics József 364–366, 437, 440
 Janny-család 342
 Janny Géza 342
 Janny Gizella 342
 Janny Gyula, ifj. 342
 Janny Gyula, id. 342
 Janny József 342
 János, Szent (Aranyszájú) 22
 János, Szent (Kapisztrán) 188
 János fráter 136
 János, I., Szapolyai (magyar király) 193, 330
 János István 120
 Jánosi Béla 384, 390, 392
 Jánossi Miklós 11
 Jansenius, C. (püspök) 279, 287
 Janus Pannonius 124, 307
 Jarisch, H. Anton 217, 344
 Jaspers, Karl 62
 Jászberényi Tamás 11
 Jeffers, Robinson 60
 Jenei Mihály 91
 Jeromos, Szent 22
 Jessenius György 438
 Jha, Kalanath 124
 Jóború Magda 75
 Jodál Gábor (könyvnyomda) 211
 Johannes de Athya 144

- Johannes de Verdena 135
 Johannides, Jacobus 337
 Jókai Mór 367, 342, 346
 Jonghen 23
 Jorest, Ilia 150–151, 162, 164
 Jósika Miklós 454, 456
 Jost 425
 Józán Miklós 213
 Józsa Géza 344
 József, II. (magyar király) 5, 43, 50, 171, 226, 285, 307, 340, 377
 József nádor 46
 József Farkas 352
 Joyce, James 60, 80
 Jöcher, Cristian Gottlieb 199, 205
 Juhász Gyula 188
 Juhász István 149, 155–156, 163
 Juhász Miklós 20
 Juhász Péter I. Melius Juhász Péter
 Julianus barát 357
 Jung, C. G. 62
 Junker, Christian 50
 Jurisics Miklós 485
 Justus de Palma Florentini (álnév) I. Pósházi János
 Kabdebó Tamás 294
 Kácskovics Bálint 441
 Kádár Judit 292–305
 Käfer István 460
 Kakas János 465–466
 Kalanath Jha I. Jha, Kalanath
 Káldi György 116
 Kállai Gyula 408
 Kállai Sámuel 91
 Kállay Albert 108, 112
 Kallimakhosz, (Callimachus) 62, 124
 Kálmán (magyar király) 357
 Kalmár Gyula 65
 Kálnai Mihály 91
 Kálvin János 92, 123, 364–365
 Kamarásné Kézdi Ágnes 458
 Kammermeister, Sebastian 461
 Kant, Immanuel 379, 382
 Kanyaró Ferencz 208
 Kapisztrán János I. János, Szent
 Kaplayné Shey Ilona 207
 Káplány Géza 309
 Kaposvári Gyula 316
 Karácsonyi Béla 135, 232–233
 Karácsonyi János 130–139, 142–143, 198
 Kardos 312
 Karinthy Frigyes 189
 Kármán József 170, 174
 Káro József 428
 Károli Gáspár 427
 Károly, II. (magyar király) 462
 Károly Amy 64
 Károlyi Sz. István 91
 Karvalics Z. László 404–418
 Kasza Balázs 139
 Kátai Miklósné 54
 Katalin, Szent (Sienai) 116
 Katona András 248
 Katona Imre 246
 Katona István I. Geleji Katona István
 Katona Tünde 213
 Kaufmann Dávid 426
 Kauntzné Engel Ella 208
 Kazenberger, Kilian 12
 Kazinczy-család 234
 Kazinczy Ferenc 47, 168, 173–174, 234, 287–288, 441, 443
 Kaym, Urban 201–202, 330, 466
 Keglevits György 449–450
 Kéki Béla 360–361
 Kelecsényi János 384, 390
 Kelemen, IX. (pápa) 279
 Kelemen fráter 137
 Kelemen Lajos 208
 Kelényi B. Ottó 65
 Kéler Gotfried 192
 Keller, Paulus 336
 Kemenes Egyed 124
 Kemény György 205
 Kemény János 437
 Kemény József 192–197, 197–205
 Kemény Katalin 68
 Kemény Simon 447
 Kemény G. Therésia 448
 Kemény Zsigmond 402
 Kempis Tamás 12–13, 22
 Kempowski 367
 Kende, S. 119
 Kendeffi János 450
 Kenderesi Ferenc 204
 Kenedics József 49
 Kénosi Tőzsér János 232
 Kenyeres Ágnes 108
 Kerekes Ferenc 375

- Kerényi Károly 55, 38–59
 Keresztély, I. (választófejedelem) 330
 Keresztury Dezső 73–87, 351, 410
 Keresztury Dezsőné 74, 80, 84–85
 Keresztury József 340
 Kéri Aranka 442
 Kertész Gyula 486–487
 Keserő Bálint 131, 145, 231–232, 332, 487
 Keszi Imre 70
 Keszi Hajdú Lajos 289
 Ketskemeti K. György 91
 Keveházi Katalin 132–133, 135, 139, 231–233, 330
 Keym, Urbanus I. Kaym, U.
 Keyserling, Hermann von 61–62
 Kézai Simon 430–433
 Kézdi Ágnes I. Kamarásné Kézdi Ágnes
 Kierkegaard, Søren 62
 Kilián István 120–121, 124–125, 244–245, 247–248
 Kind, Helmut 199
 Kiprijan atya 354
 Király György 351
 Király István 416
 Király János 139–140
 Kis Adalbert 137
 Kis Józsefné 489–490
 Kisfaludi F. Urbán 91
 Kisfaludy Károly 343
 Kiss Ágnes 210
 Kiss Elek 207–209, 211, 215
 Kiss János 94–95, 97, 102
 Kiss Valdemár 346
 Klages, Ludwig 62
 Klaniczay Tibor 30, 94, 115, 118–120, 123, 194,
 232–233, 484, 486
 Klein, Hermann 227, 454
 Klein Samu (nyomda) 213
 Klinger, Antonius 424
 Klopstock, Friedrich Gottlieb 174, 426
 Klose, Wolfgang 235–238
 Knapp Éva 3–36, 248
 Knauz, F. N. 200, 431
 Kner Imre 359
 Kobányi Mihály 343
 Koberger, Anton 461, 463
 Kóbor Tamás 182
 Koch, Heinr. 346
 Kodály Zoltán 79–80, 84, 86, 347
 Kodolányi János 82
 Kohen, A. H. 422
 Kokas Károly 232–233, 487–489
 Kókay György 39, 115, 167–177, 206, 224, 234–235,
 339–342, 347, 348, 351, 383, 458, 484–486
 Koolb, G. 13
 Kollányi Ferenc 251
 Kollár Ádám 226
 Kolláth Mihály 286
 Kolombusz I. Colon, Fernard
 Kolping, Adolf 216–217
 Koltai Jenő 116
 Kominek Lénárd 11
 Komjáthi Mátyás 91–92
 Komjáthy Miklós 310–316–317
 Komjáti Demeter 144
 Konfuciusz, Kung Fu-ce 290
 Konrad von Halberstadt 116
 Koporsós István 144
 Korach Regina 384
 Korabinszky János Mátyás 37–53
 Korabinszky Máté János 43
 Kordován László 334
 Kornis Benedek 196
 Kornis Mihály 196–197
 Korompay H. János 383–403
 Korzenski, Johannes 433
 Kósáné Horváth Mária 233
 Kosáry Domokos 37, 39–40, 46–48, 52, 205
 Kossuth Lajos 228, 292–305
 Kosztolányi Dezső 189, 351, 357
 Kotsis Sámuel 442, 444
 Kotzebue, A. 454
 Kovachich Márton György 226, 341, 441
 Kovács György 185
 Kovács István I. Nagyajtai Kovács István
 Kovács János 49, 207
 Kovács József László 232
 Kovács Károly 49
 Kovács Lajos 208–209, 215
 Kovács Mária 54
 Kovács Máté 309
 Kovács Pál 458
 Kovács Péter 11, 196
 Kovács Sándor Iván 118–120
 Kovács Zsuzsanna 483
 Kovácsi Antal 207
 Kovacsics József 48
 Kovatsik, Joh. 336
 Kozma Flóra I. Perczelnél Kozma Flóra
 Kozma Vazul 180
 Kőhalmi Béla 69, 308, 311–317, 320–322
 Kőhegyi Mihály 359–360

- Köhler, August 343
 Kölcsy Ferenc 394, 398
 Kölesy Vincze Károly 455
 Könyves Tóth Kálmán 65
 Körmendy Kinga 242–243, 244, 251
 Körösi A. Pál 91
 Körösi P. István 91
 Kővári Jakab 209
 Kőváry László 208
 Kövendi Dénes 59
 Kraus József 11
 Kray Pál 49
 Kriedemann, Theresa 333–337
 Kristóf György 205
 Krisztity, Daniel 355
 Kriza János 206–207
 Krleža, Miroslav 366
 Krman Dániel 334–337
 Krobot János 379
 Kromayer, M. Joh. 423
 Krúdy Gyula 188–189
 Kubinyi András 466
 Kulcsár Adorján 458
 Kulcsár György 231
 Kulcsár Péter 232, 488
 Kulinyi Zsigmond 107
 Kultsár István 363
 Kumorovitz L. Bernát 196
 Kunotovics, Ivan 147
 Kuntár Lajos 459
 Kurras, Lotte 237–238
 Kurz, Heinrich 397
 Kuun Géza 208
 Kuzsinszky Bálint 463–465
 Küllös Imola 245–248
 Kürthy Emil 345
 Kryrianides Demetrios 355
 Labsánszky János 12
 Lacaita, Jacobo Philippo 432
 Laczkó Géza 351
 Ladányi Erzsébet 248
 Laddey, Emma 346
 Ladislaides, Mathias 336
 Ladiver, Elias 335
 Ladmóczi István 439
 Lajos, II., (magyar király) 327, 329, 438
 Lajos, IX. Szent (francia király) 239
 Lakatos Éva 178–191, 205
 Lakits Vendel 343
 Laky Demeter 343
 Lamatsch Sándor 65–66
 Lamprecht, A. 13
 Láncki Sebestyén 139
 Landberger 22
 Landerer (könyvkiadó) 228
 Landerer-nyomda 441
 Landerer Mihály 39
 Landerer, Leopold 441
 Landes, Joseph 453
 Langi Mihály 124
 Langley, Joseph 434
 Lanij, Daniel 336
 Lanij, Elias 336
 Lányi György 124
 Laselve 23
 Laskai Osvát 357, 465
 László, I., Szent (magyar király) 192, 325, 327, 357–358, 462
 László, V. (Posthumus) 462
 László, Nápolyi (magyar trónörökös) 462
 László Boriska I. Wix Györgyné
 Latzkovits Miklós 231
 Laube, Heinrich Rudolf 227
 Laufer Vilmos 343
 Lawrence, D. H. 60
 Lázár (szerb fejedelem) 353
 Lázár István Dávid 231
 Ledru-Rollin, Alexandre Auguste 298–300, 302
 Légrádi testvérek nyomdája 114
 Leibici Márton 257
 Lengyel András 107–114, 218–224
 Lengyel Lajos 359
 Lengyel Miklós 217–218
 Leó, I., Szent, Nagy (pápa) 22, 461
 Leó, X. (pápa) 389
 Leonardi da Vinci 391
 Lepage Lajos (könyvnyomda) 209
 Leopold Antal 325
 Lepsényi István 124
 Lessing, Gotthold Ephraim 395, 398, 426–427
 Lessius 365
 Létay Ida I. Nagy Károlyné
 Levaković, Rafael 147
 Lévy József 489
 Leydecker, Melchior 287
 Liechtenstein, Petrus (nyomdász) 202–203
 Ligeti Jenő 218–224
 Lightforts, Joannes 424
 Lilienthal, Michael 235

- Linehan, Peter 432
 Lipót, I. (magyar király) 354, 438
 Lipovcsich Jeromos 11
 Lippai János I. Thállyai Lippai J.
 Lippay György 11
 Lippeloo 23
 Listi-család 118
 Liszt Ferenc 367
 Lobkovitz Popel Éva 433
 Lochner János 244
 Lohner, Tobias 12
 Longai, Joh. 336
 Lonicerus 22
 Losonczy András 134, 144
 Losonczy Miklós 135, 138, 144
 Losontzi István 234
 Loth (bibliai) 261
 Lonkares, Kyrillos 156
 Lovas Ambrus 137
 Lowmann, Moses 424
 Lőcsei János 144
 Löffler Andor 218–219
 Lőkös Zoltán 219
 Lőrinczi István 211
 Lőrinczi László 214
 Lőrinczi Mihály 214
 Lőrinczy Dénes 209, 215
 Lőrinczy Géza 215
 Löwinger Sámuel 422
 Lucanus, M. A. 139
 Lucas Coronensis 483
 Lucas a S. Nicolao 11
 Lugosi József 379
 Luini, Bernardino 391
 Lukács (clericus) 144
 Lukács Borbála I. Horváth Lukács Borbála
 Lukács György 70, 351
 Lukács Pál 343–344
 Lukácsy Sándor 384
 Lupu, Vasile (moldovai fejedelem) 146–148, 164
 Luther Márton 88, 123, 235, 329, 335, 364–365, 428
 Luttenberger Ágost 343
 Lycosthenes 23
 Lyse, I. P. 456

 MacCarthy-Reagh 368
 Macedoneanul, Meletie I. Makedonski, Meletios
 Maconius Mytenus, Johannes 88–92
 Macpherson, James 197
 Madách Imre 82
 Madas Edit 239–240, 249–262, 357–359
 Máder Béla 232
 Madzsar Imre 432
 Maeterlinck, Maurice 85
 Maffei 22–23
 Mágócsi János 130
 Mágori-Vargha Béla 86
 Magyar Mihály 459
 Magyarországi György (domonkos barát) 194
 Maiemon, Mosis I. Maimuni
 Mailáth János 227
 Maimonidesz I. Maimuni
 Maimuni, Mose 423, 426, 428
 Makedonski, Meletics (nyomdász) 147, 150, 164
 Makkai László 360, 362
 Makowsky (Macovius) Johannes 88, 92
 Malán Kinga I. Hajdú Elemérné
 Maliecki, Marian 484
 Malot, Hector 343
 Mályusz Elemér 192–197, 198–200, 204, 265, 270
 Mann Miklós 248
 Mano-Ziszi, K. 356
 Márai Sándor 351
 Marchesinus, J. 139
 Marconnay Tibor 65
 Mareş, Alexandru 155, 161–162
 Margalits Ede 355
 Margit, Szent 358
 Mária, Szűz 18, 23, 27, 254, 325, 327
 Mária Terézia (magyar királynő) 121–122, 169, 225
 Mark, Thomas (álnév: Hamvas Béla)
 Marosi Márton 211
 Maróthi György 447
 Maróthy János 143
 Marsigli, Luigi Ferdinando 467
 Martinus z Dražova, Samuel 88–92
 Martinovics Ignác 442
 Marton István 106
 Márton, Szent 358
 Márton Áron 362
 Marx, Karl 298, 301
 Máté Ernő (nyomda) 213–214
 Máthé Lajos, ifj. 211
 Máthé Sándor 211–212, 214
 Mátrai László 61, 308, 323
 Matthias, Carl 345
 Matthias Paulinus, Pludentinus Rhetus 204
 Mátyás, I., (magyar király) 143, 188, 192, 307, 461–463
 Mazal, Ottó 233

- Mazilu, Dan Horia 156
 Mazzini, Giovine 293, 301
 Maxai Öse Péter 91
 Mayne-Reid 345
 Mechtild, Szent 22
 Megerle, Johann Georg 192
 Melanchton, Philipp 235, 330
 Melczer Jakab 455
 Melius Juhász Péter 490
 Melzer, Philip 251–252
 Mencsik Ferdinánd 88
 Mendelssohn, Moses 427
 Mengs, Rafael 389, 391
 Mercurius (álnév) I. Tsizi (Csizi) István
 Merezskovszkij, Dmitrij Szergejevics 62
 Mészáros Ferenc 451
 Mészáros Ignác 175
 Mészáros István 245
 Meszlényi Ilona I. Ambrozovics Meszlényi Ilona
 Mezei Márta 120
 Mezey László 250, 265, 268, 466
 Mező Krisztina I. Simai Mező Krisztina
 Mezőlaki Miklós 92
 Meyer, Horst 241
 Michael, I. D. 424
 Migazzi Antal Kristóf 244
 Mihail 354
 Mihály Ferenc 451
 Mikes Kelemen 193
 Miklós Andor 63
 Miklós Ödön 434
 Mikó-család 193
 Mikó Imre 193, 214
 Mikó János (zsögödi) 434–435
 Mikoviny Sámuel 49–50
 Miksa, I. (magyar király) 438
 Mikszáth Kálmán 342, 346, 367
 Miller, J. 8
 Miller, Peter 38
 Milotai Nyilas István 483
 Minárik, Jozef 247
 Mindszenti Gábor 193–194, 198–199
 Mindszenti Gedeon 217
 Mindszenti Sámuel 102
 Miner, Dorothy 490
 Miskei György 140, 142
 Miskolczy Péter 91
 Miskolczy P. György 91
 Misztótfalusi Kis Miklós 359
 Mitrovics Gyula 384
 Mogila, Petru (kijevi metropolista) 147–148
 Mohácsi Tamás 133, 144
 Moldavenin, Philip 146
 Molnár Ambrus 247
 Molnár Borbála 443, 449
 Molnár Ferenc 351
 Molnár Gergely 124
 Molnár János 173
 Molnár Kálmán 211
 Molnos Lajos 210
 Monok István 118–120, 132–133, 135, 139, 145,
 213–233, 487
 Monostory Klára 73–87
 Montedegol Albert Ferenc 217
 Mónus Imre 450–459
 Móra Ferenc 189, 351
 Móré Fülöp I. Csulai Móré Fülöp
 Morgenstern, Christian 82
 Móricz Zsigmond 189, 351
 Moriz, Paul 345
 Mosch Lukács 124
 Motuz Máttyás 333–337
 Movila, Petru (kijevi metropolita) 156
 Möller, Martin 433
 Mráz, Joannes 441
 Mudrony Márton 124
 Mulich György 11
 Mullau, E. 8
 Murad, II. (szultán) 194
 Murarius, Antonius 204–205
 Murray, Charles 303
 Musart, Charles 12–13
 Muszka Ibolya Éva 205–216
 Müert, Johannes 200
 Mühlbeck Károly 346
 Müller, H. 343
 Müller Ignác 50
 Münzer, Hieronymus 462
 Nádasdi Bálint 132–133, 140, 144
 Nádasdi Tamás 144
 Nádasdi János 9–11
 Nagy András 362
 Nagy Bálint (könyvnyomda) 215
 Nagy Ferenc 408
 Nagy Ignác 180
 Nagy Iván 193, 196
 Nagy Károlyné Létay Ida 411
 Nagy Lajos (1897–1946, múzeológus) 467
 Nagy Lajos 207, 209–210, 351

- Nagy László 213
 Nagy Miklós 348
 Nagy Ödön 362
 Nagy Sámuel 287
 Nagy Sándor (macedón király) 386–387 I. Sándor
 Nagy Sándor (lapszerkesztő) 107, 111
 Nagyajtai Kovács István 193
 Nagyszigethi Kálmán 443
 Nalácz József 193, 285
 Napóleon I., Bonaparte 426
 Napóleon, II. (reichstadti herceg) 180
 Napragy Demeter 244
 Násturel, Udrişte 156
 Nedeczky László 11
 Nektarics (szerzetes) 147
 Neményi 410
 Nemes Erzsébet 353–356
 Németh G. Béla 205, 384
 Németh Endre 65
 Németh S. Katalin 115, 484–486, 487–489
 Németh László 61, 86, 351, 360
 Németh Noémi 213
 Németh Péter 11
 Némethi Sámuel 439
 Neu, Andreas 46, 49
 Neumann A. 425
 Nicolaus de Alsentia 196–197, 199
 Nicolaus de Blony 139
 Nicolaus de Chethen 144
 Nicolaus, Johannes 424
 Nieder, Johannes 103
 Niemeyer, Chr. 377, 379, 382
 Nieremberg, Joannes Eusebius 12–13
 Nietzsche, Friedrich 62, 82
 Niles (jezsuita) 353
 Norbert, Szent 196
 Norssich, Imre 440
 Novákova, Julie 438
 Novalis Hardenberg, Friedrich Leopold von 361
 Novikova, A. M. 247

 Nyári Balázs 132
 Nyáry Zsigmondné 483
 Nyerges Judit 364–366
 Nyilas István I. Milotai Nyilas István
 Nyustai, Maria 337

 Obermüller Lipót 11
 Obernyik Károly 367
 Ocherland, Samuel 337

 Ocskany (?) 414
 Ocsovszky Pál 94–102
 Octavianus (római császár) 72
 Oehler (könyvnyomdász) 42
 Ofttendinger Károly 344
 Ojtozi Eszter 93–94, 122, 145, 332–333
 Oláh Géza 316
 Oláh Miklós 268
 Opre Tódor 246
 Optatianus, Porphyrius 124
 Orbán Balázs 193
 Orbán Lajos 211
 Orbókné Szent-iványi Ilona 214
 Ordódy János 11
 Ordódy Zsigmond 11
 Orlovsky Géza 118–120
 Ortega y Gasset, José 61–62
 Ortutay Gyula 310
 Osiminka András 11
 Osvát Ernő 63
 Osváth Béla 352
 Oszoly Kálmánné 66
 Osztern Rózsa 224
 Ottava-család 79
 Ottava Gábor 79
 Ottava Ignác 79
 Ottava Ignácné 79
 Ottlik György 230
 Oury, G. M. 258
 Ovidius, Publius Naso 247, 447
 Ozora Imre 194, 198

 Őse Péter I. Maxai Őse P.
 Őser-család 38
 Ötvös Ágoston 155, 162–164
 Ötvös Péter 231–232

 Pachoffer Ignác 12
 Padányi Bíró Márton 11
 Padeloup, A. M. 368
 Paep (pap) Johannes 202, 465
 Pais Dezső 84
 Pajeken, Fr. J. 345
 Pájer Antal 217
 Paksi Balázs 329
 Pál, Szent (Remete) 358
 Pál Ernő 354
 Pálffy-lányok 38
 Pálfi Márton 209
 Palitz 313

- Pálmay Ilka 367
 Palmerston 294–295, 297
 Palocsai György 124
 Pálóczi Horváth Ádám 287
 Pandelaert, Jacques 490
 Pannwitz Rudolf 62
 Paoli, Betty 227
 Pap Domokos 209
 Pap Mihály I. Szathmári Pap Mihály
 Pap Zsigmond I. Gyallay Pap Zsigmond
 Papacostea-Danielopolu, Cornelia 147, 149–150, 162
 Pápai István 285
 Pápai Páriz Ferenc 434, 447
 Papp József 408
 Papp L. 358
 Papp Miklós K. (nyomda) 207
 Párdányi Miklós 248
 Parhero, Samuele 424
 Parvus, Joannes 203
 Pascal, Blaise 280, 282–283, 287
 Passos, J. Dos 60
 Pásztói Barnabás 144
 Pásztor József 218–219, 224
 Pataki Imre 92
 Pataki Mihály 91
 Pataki Sámuel 435
 Pataki Vidor 130
 Paul, Jean 394–396, 398, 401
 Pauli, Gustav 325
 Paulus Diaconus 254
 Pavel, Eugen 150
 Pavercsik Ilona 483
 Pázmány Péter 170, 483
 Péczeli József 102, 175, 284, 287
 Pender Ferenc 66
 Perczelné Kozma Flóra 209, 211, 213
 Perczei József 244
 Perényi Ferenc 329
 Peresztegi Márton 136, 140
 Périn, Léonard 12
 Pestalozzi, Johann Heinrich 103–104
 Péter Gábor 409–410, 414
 Péter Lajos 208, 211
 Péter László 108, 219
 Peterdi János 137
 Péterffy Károly 251, 265–266, 268–269, 272
 Péterfi Dénes 207
 Péterfy Sándor 343
 Petersen, Carl 94
 Petőfi Sándor 124, 188, 217, 367, 402
 Petraskó Gergely 100
 Petrichevich Horváth Kálmán 208
 Petrik Géza 460
 Petrőczy István 334
 Petrőczy Kata Szidónia 334
 Petrus Damianus 22
 Petrus de Dresden 201
 Petrus de Palude 134, 140
 Petrus de Sampsona 270–271
 Petrus Lombardus 244
 Pétzeli József 447
 Peucerus, Casparus 488
 Peypus, Friedrich 204
 Pfeiffer, Mart. 335
 Pflaum, Jacob 466
 Philibertus (püspök) 358
 Phillips, Samuel 297
 Philippus de Croacia 144
 Philo (alexandriai) 427
 Piccolomini, Aeneas Sylvius I. Pius. II. (pápa)
 Pierer József 11
 Pilippen, Antonius 441
 Pinamonti, Joannes Petrus 12–13
 Pindaros 490
 Pintea, Grigore 246
 Pintér József 441
 Pintér Márta Zsuzsanna 244–245
 Piscator, Philipus Ludovicus 124
 Pius, II. (pápa) 22, 461
 Planck, Willy 346
 Platon 22, 282
 Plautus, Titus Maccius 23, 447
 Pletsch, Oscar 344
 Pleydenwurff, Wilhelm 461–463
 Plinius, Caecilus Secundus Caius 139, 143
 Poggi, Graf 344
 Pocsackij, Sofranije 148
 Podhorszky Lajos 395
 Poggendorf, Johann Christian 93
 Polák Márton 441
 Polgár Marianna 117
 Polius 22
 Pomarius Sámuel 124
 Ponori Thewrewk József 433
 Pontal, Odette 264, 270–271, 276
 Ponte, L. de 23
 Pop, Mihai 246
 Pope, Alexander 284–285
 Popel Éva I. Lobkovitz Popel Éva

- Popovics Dénes (Dionysius) 355
 Pósházi János 437
 Powys, J. C. 60
 Pozsár Annamária 232
 Pöschl Aranka I. Rozgonyiné Pöschl Aranka
 Pray György 196
 Prideaux, J. 424
 Prischwitz Mihály 200
 Prohászka Lajos 59
 Prónay Sándor 443
 Przywara 62
 Pseudo-Albertus Magnus 133
 Pseudo-Bonaventura 136
 Pseudo-Hieronymus 136–137
 Pukánszky Béla 224, 227
 Pulszky Ferenc 228, 385
 Purkhart György 124
 Püski Sándor 411

 Quesnel, Paschasius 279, 287

 Raabe, Mechtild 485
 Raabe, Paul 241, 484
 Rabcsék András 12
 Rabutin de Bussy 435
 Racanin, Jerotej 354
 Racine, Jean 280, 287
 Racine, Louis 279–291
 Rácz István 373–374, 381
 Rácz Sámuel 11, 173
 Ráday-grófok 287
 Ráday Gedeon 287
 Ráday Pál 285
 Ráday Pál III. 286–287
 Raderus 23
 Radnóti Miklós 351
 Radó Polikárp 244
 Radó Vilmos 345
 Radossány László 11
 Radu, Nicolescu 246
 Radulphus, Cantuariensis 254, 256, 259
 Raffaello, Santi 387
 Raffail 354
 Raffai Irma 209, 211
 Ragazzoni, Teodoro 195
 Rajcsányi János 11
 Rajki György 144
 Rájnis József 173
 Rákóczi Ferenc, II. (erdélyi fejedelem) 234, 283,
 340, 435, 438
 Rákóczi György, I. (erdélyi fejedelem) 149–151,
 155, 163–164
 Rákóczi György, II. (erdélyi fejedelem) 437
 Rákosi Jenő 63
 Rákosi Mátyás 410
 Ramusio 22
 Ranoto, Antonio 204–205
 Ranschburg Jenő 466
 Ráskai Lea 358
 Rát Mátyás 39, 168, 172–173, 340–341
 Ráth Mór 343
 Raudbruck 463
 Ravasz László 62
 Regyep, Jelka 355
 Reich Károly 439
 Reichard Piroska 351
 Reinthaler Severin 11
 Reizner János 107
 Rembolt, Berthtoldus 240
 Rembrandt, Harmensz van Rijn 387
 Remenyik Zsigmond 63
 Reményiné Vida Erzsébet 317
 Remete László 61, 69, 419–429
 Renouard, Philippe 204
 Répássy Sándor 281
 Rétfalvi Gábor 117
 Reuss, R. 425
 Révai József 310
 Révai Miklós 168, 173–174, 363
 Révész Imre 333
 Révész Paula 346
 Reviczky János Ferenc 49
 Reynolds, R. L. 431
 Réz Henrik 224
 Rezi Elek 210
 Rhédeyné 290
 Rho 23
 Ribadeneira 23
 Richter 381
 Richter, Ludwig 344
 Richard, III. (angol király) 390
 Rickl József 450
 Ridderstad, C. F. 456
 Riesenbergh, Peter 431–432
 Rilke, R. M. 60, 82
 Rimay János 485
 Ringelberg, Fortius Joachim 439
 Ripka Ferenc 56
 Ritoók Zsigmondné 437
 Robert de Sorbon 239

- Rochow 41
 Rogerius 357
 Róka János 11
 Rolewinck, W. 133
 Römer Flóris 244
 Róna Béla 178–179, 191
 Rónay György 351
 Rosenheim 327
 Rosenthal Sámuel 227
 Rosignoli, Carolus Gregorius 12–13
 Rost Paschalis 11
 Rot Sándor 121
 Rotermund, Heinrich Wilhelm 202
 Roth R. 425
 Rothfeld Sámuel 228
 Rousseau, Jean Jacques 226, 338
 Rozgonyi János 344
 Rozgonyiné Pöschl Aranka 66
 Rózsa György 325, 440–441
 Rózsa Mária 224–230
 Rozsundai Marianne 367–369, 465–466, 483, 490–492
 Rubens, Pieter Pauwell 387, 393
 Rudolf (magyar király) 337, 438
 Rumi György 195–197, 199
 Rumi Károly György 41, 53, 227
 Rupe, Alanus de 22
 Ruppelt, Georg 484
 Ruschek Antal 346
 Russel, Bertrand 294
 Rustenfeld, Carolus Iosephus Fritz de 435
 Rücker, Elisabeth 463
 Rüstig, S. 344
- Saárváry István 11
 Sabinus, Georgius 204–205
 Sacon, Jacques-féle műhely 327
 Saint-Cyran 279
 Saintine, B. 180
 Sajgó Benedek 11
 Sajó Géza 130, 133–141, 195, 321, 465
 Salamon (király, őszötvetségi) 24, 358
 Salamon Konrád 248
 Salánki György 91
 Salgó Ágnes, W. 466
 Salzmann, Christian G. 41, 343, 377, 381
 Samfalvi Orbán 137, 140
 Sandkus, Budkonis 240
 Sándor (Nagy) macedon uralk. 386–387
 Sándor István 173
- Sándor Lipót főherceg 443
 Sándor Pál 184
 Saphir Zsigmond 227
 Sárai András 91
 Sarbak Gábor 243–244
 Sarlóska Vince Ernő 59
 Sárvári Pál 375
 Sas Ede 181, 184
 Saur, Klaus G. 115, 486
 Sautter Zsigmond 18
 Savage Landor, Walter 296
 Scarabelli 432
 Schäfer-család 367–369
 Schäfer, Otto 367–369
 Schaller, Jakob 200–201
 Schauschek Árpád 384
 Schedel, Hartmann 460–463
 Schedius Lajos 95, 97, 99, 103, 226, 341
 Scheiber Sándor 420, 422
 Schelling, Friedrich W. J. 394, 398–399, 401
 Schier, Xystus Paul 192
 Schiller, Friedrich 343, 387–389, 391, 396, 400–401, 422, 426, 454, 456
 Schlegel, A. W. 388, 401
 Schlözer, August Ludwig 98, 172, 340–341
 Schmid Kristóf 343–344
 Schmidt J. F. 180
 Schneyer 255
 Schoen Arnold 467
 Schönsperger-nyomda 463
 Schöpflin Aladár 351
 Schreyer, Sebald 461
 Schulcz, Franciscus 441
 Schuler I. Sabinus Georgius
 Schulhof Károly 113
 Schultz Gyuláné 54
 Schulze-Schmidt, Bernhardine 364
 Schumacher, Tony 346
 Schwarcz Katalin 463–467
 Schwartner Márton 45
 Schwarz, Gottfried 38–39
 Schwarz János 335, 337
 Schweitzer, Albert 62
 Scioppius, Gasparus 94
 Scribe, E. 454
 Scultetus, Severus 335
 Sceally, John-Lyons, Israel 48
 Seboltinus, Mátyás 138, 140
 Segesvári Lajos 434
 Segneri, Paulus 12–13

- Seiber Mária l. Keresztúry Dezsőné
 Seiber Mátyás 79–80
 Seidl, Johann Gabriel 227
 Seidler, Andrea 224
 Seidler, Wolfram 224
 Seifrid Gáspár 12
 Sellyey Béla 217
 Seneca, Lucius Annaeus 12–13, 22
 Seregély Emma 65–66
 Sessardiai Lénárd (könyvkiadó) 204–205
 Sesztov 62
 Sevcenko 367
 Shakespeare, William 387–388, 390, 393, 396, 400–401, 454
 Shey Ilona l. Kaplayné Shey Ilona
 Sibrandus, Lubbert 88, 92
 Sigl Domokos 11
 Sigmond József 212
 Sík Sándor 351
 Sill Ferenc 116
 Silvester de Emeke 144
 Silvestry (Sylvester) szerzetes 149–150
 Simai Mező Krisztina 289
 Simándi János 91–92
 Simándi László 124
 Simándi Márton 144
 Simén Dániel 209, 214
 Simion, Ștefan 164
 Simon István, (Sz.) 219
 Simon László 408
 Simonchich Ince 11
 Simonescu, Dan 146, 155
 Simor Péter 100
 Sinai Miklós 332–333
 Singer Zsigmond 229
 Singrenius, Johannes 202
 Sinka István 351
 Sipos Gábor 233, 484–489
 Sipőcz (polgármester) 54
 Škarka, Antonia 438
 Skarnitzl, Joseph 452–454
 Smith, J. F. 456
 Smrtnik Benignus 11
 Sófalvi József 93–94
 Solger 401
 Sólyom László 406–407, 410, 414
 Soltész Zoltánné 129–145, 195, 321, 460–463, 465–466
 Somlyó Tóth Tibor 293
 Somogyi Ferenc 137
 Somogyi Károly 344
 Soós Imre 316
 Soós István 192, 196, 362–364
 Soós József 65
 Sophoklész 387
 Sophronics 22
 Sötér István 352, 384
 Spengler, Oswald 62
 Spielenberger Jónás 439
 Spielmann Mihály 233
 Spina, Alphonsus de 142
 Spinoza, Baruch 427
 Splenius, Elias 335
 Sretvizer Lajos 343
 Stampfel Károly 345
 Staud Géza 244–245, 248
 Stauder Mária 350–351
 Stein, A. 346
 Steinach, S. 425
 Stengel 23
 Stephens, A. 456
 Stevenson, Robert L. 342, 345
 Stickler, Alphonsi M. 264
 Stief Jenő (könyvnyomda) 209
 Stielly Károly 227
 Stobnica, Jan 201
 Stock János 265–267
 Stoeffler, Johannes 466
 Stoll Béla 244
 Storch, L. 455, 457
 Stöckelius, Leonhardus 335
 Strada 94
 Strauss, D. F. 427
 Streibig család 450
 Stremmel, Gabriel 147
 Strobach, Hermann 247
 Sturm, Herbert 88
 Sturve 381
 Sue, E. 457
 Suger 258
 Sujánszky Antal 343
 Sulamit (őszösvetségi) 358
 Sirius 23
 Sükösd Mihály 352
 Swieten, Gottfried Van 43
 Swift, Jonathan 344
 Szabó András 116
 Szabó Antal 344–345
 Szabó Árpád 210

- Szabó Dávid I. Baróti Szabó Dávid
 Szabó Dávid I. Bartzafalvi Szabó Dávid
 Szabó Dezső 60, 76, 351
 Szabó Ede 64
 Szabó Enéh 233
 Szabó Ernő 54, 65
 Szabó Ferenc 282–283
 Szabó Géza I. Szentmártoni Szabó Géza
 Szabó György 244, 435
 Szabó Imre 11, 385
 Szabó János I. Váradi Szabó János
 Szabó Kálmán (könyvnyomda) 211
 Szabó Kálmánné (könyvnyomda) 211
 Szabó Károly 149, 193, 200, 329
 Szabó Lajos 59, 68
 Szabó László I. Szentjóni Szabó László
 Szabó Lilla 256
 Szabó Lőrinc 351
 Szabó Péter 248
 Szabó Sámuel, ifj. 214
 Szabó Zoltán 351
 Szabóky Adolf 216–217
 Szabolcsi Miklós 366
 Szabolcska Ferenc 311, 315, 320
 Szabolt Ferenc 11
 Szaucz Leó 175
 Szakál Ferenc 451
 Szalabéri Horváth Szigmond 449–450
 Szalai János I. Almási Szalai János
 Szalay Ágoston 194
 Szalay Károly 352
 Szalay László 194
 Szalkai Antal 442–443, 449–450
 Szalkai László 329
 Szalóki Sándor 136–137
 Szántó Konrád 280, 283
 Szász András 211
 Szász Béla 65
 Szász Dénes 213
 Szász Károly 65–66, 346
 Szász Károlyné 66
 Szászsebesi Névtelen I. Magyarországi György (domokos barát)
 Szathmári Imre 144
 Szathmári Pap Mihály 93
 Szapáry Pál 11
 Szapolyai János I. János, I., Szapolyai
 Szauder József 287–288
 Széchenyi Ferenc 44–45, 52
 Széchenyi István 398, 457
 Széchy Tamás 406
 Szecskó Károly 216–218
 Szécsy Dénes 266–268, 272
 Szegedi Benedek 135, 196
 Szegedi Erzsébet 136, 140
 Szegedi János 137–138, 140
 Szegedi Miklós 140
 Szegedi Pál 140
 Székely János 458
 Székely Márton 442–443, 446, 448
 Székely Mátyás I. Hunyadi Székely Mátyás
 Szekfű Gyula 63, 84, 195
 Szelepcsényi György 251
 Szelestei N. László 143, 231–233, 242, 244–245, 247, 483
 Szelevényi Pál 135
 Szelle Béla 459
 Szemczy (Szempczy) Mihály 91
 Szemerédi Mihály 136–137
 Szemléri György 91
 Szemlér Mihály 345
 Szemző Piroska 224, 459
 Szénási Lászlóné 465
 Szenci Kertész Ábrahám 437, 483
 Szenci Molnár Albert 92, 124, 439, 447, 483, 485
 Szende Katalin 232
 Szendy Károly 62
 Szenes Béla 189
 Szentgyörgyi Gelérd 287
 Szentgyörgyi József 96
 Szentirmai Sándor 265–267, 272
 Szent-Iványi Ilona I. Orbókné Szent-Iványi Ilona
 Szent-Iványi Sándor 208–209, 213
 Szentjóni Szabó László 168
 Szentkúthy Miklós 60–64
 Szentlőrinci György 144
 Szentmargay Ferenc 140
 Szentmártoni Kálmán 207
 Szentmártoni Szabó Géza 433
 Szentpáli Ferenc 246
 Szent-péteri Antal 91
 Szepessy Ignác 244
 Szepsi K. (Korotz) Gáspár 91
 Szepsi L. Pál 91
 Szerb Antalné 350
 Szerdahelyi György 11
 Szerdahelyi János 173
 Szerényi J. Jenő 218
 Szergejcsuk 405, 409–410
 Szigetih István 136–137

- Sziklay Jakab 217
 Szikszai András 91
 Szikszai Hellowpaeus Bálint 488
 Szikszai István 91
 Szikszói Dakó Miklós I. Dakó Miklós
 Szilágyi Ferenc 287
 Szilágyi Gábor 375
 Szilágyi István 117, 402
 Szilágyi Sámuel 284–285
 Szily János 115–117
 Szimmiász 124
 Szindik, R., N. 356
 Szinnyei József 93, 107, 142, 149, 217–218, 285, 333, 384, 442–443
 Szirányi Péter 451
 Szirmay Miklós 334–335, 337
 Szita József 84
 Szkiwrai, Georgius 337
 Szmotrickij, Meletij 122
 Szmrecsányi Marianne 66
 Szomaházy István 189
 Szomory Dezső 351
 Szorsa Mihály 10
 Szörényi László 248
 Sztokjovics Arzén 355
 Sztřípszky Hiador 149–151, 153
 Szuromi Lajos 120
 Szűcs Jenő 430–433
 Szviridov (altábornagy) 410
 Szvorényi Mihály 265

 Tábor Béla 59, 68
 Taby Mihály 140–141
 Tacitus, Publius Cornelius 435
 Tagányi Károly 192–193, 195, 198
 Tahy Antal 345
 Takács József 308, 311–312
 Takács Péter 409, 414
 Taksony (magyar vezér) 461
 Tamás, Szent (Aquinói) 22, 139
 Tamási Áron 351, 361
 Tamási Mátyás 133, 140
 Tandori Dezső 400
 Tanera, Karl 345
 Tannenburgi Rózsa 343
 Tarack János 364
 Tarcsafalvy Albert 209
 Tardos Géza 65
 Tardy Lajos 194
 Tárkányi Béla 217

 Tarkovich 113
 Tarkovics Gergely 121
 Tarnai Andor 249, 435
 Tatai Mihály 144
 Tauber Izrael 425
 Taubmanus, Fridrich 332
 Taxonyi János 11, 18
 Tejfalvi Csiba Márton 91–92
 Telegdi Zsigmond 309–310
 Telekesi Török Bálint 337
 Telekesi Török István 337
 Teleki-család 99
 Teleki Domokos 95, 97–99, 101, 442
 Teleki Ferenc 94–95, 101–102
 Teleki Imre 442
 Teleki József 285
 Teleki László 333, 346
 Teleki Mihály 440
 Teleki Sámuel 94–95, 435–437, 442
 Teleki Sámuelné 99
 Temeskőzi Gergely 141
 Temesvári Pelbárt 23, 357, 465, 485
 Teodorescu, Mirela 154
 Terentius, Publius Terentius Afer 447
 Térey Gábor 325, 327
 Tergoveczi Modrovich Ignác 433
 Terrail, Ponson du 180
 Tersánszky Józsi Jenő 351
 Tersztyánszky Dániel 226
 Tersztyánszky János 11
 Tertina Mihály 340
 Tertullianus, Quintus Septimius Florens 22
 Thackeray, William Makepeace 426
 Thállyai Lippai János 91
 Theodorus de Ragazonibus de Asula 199
 Theokritosz 124
 Thienemann Tivadar 229
 Thim József 353
 Thomas de Cracovia 240
 Thomas, L. 345
 Thomasius, Christian 340
 Thompson, Maurice 345
 Thököly Imre (erdélyi fejedelem) 435, 440, 455, 457
 Thunann, Paul 344
 Thuroczy István (könyvnyomda) 214
 Thurzó Elek 132
 Thurzó Erzsébet 132
 Thurzó Zsigmond 134, 141
 Thury Etele 330, 332

- Thüri Sámuel 98
 Tibullus, Albius 447
 Tierney, Brian 432
 Tildy Zoltán 416
 Tímár Árpád 386, 401
 Tintoretto, Jacopo Rubisti 387
 Tirinus 22
 Tódor Ildikó 348
 Toldy Ferenc 194–195, 227, 285, 383, 385
 Tolemei, Giambattista 12
 Tolnai Simon 181–183
 Tombor Tibor 411
 Tomori Pál 329
 Tompa Mihály 458
 Tonelli Sándor 189
 Tonk Sándor 232–233
 Tordai Zádor 246
 Torri, A. 432
 Tóth Árpád 351
 Tóth Imre 138, 141
 Tóth István (nyomdász) 216
 Tóth Kálmán l. Könyves Tóth Kálmán
 Tóth Péter 234
 Tóth Tibor l. Somlyói Tóth Tibor
 Townson, Robert 44, 52
 Töpfer 54
 Törő Györgyi, H. 348
 Török Bálint l. Telekesi Török Bálint
 Török István (szakíró) 93
 Török István (költő) 124
 Török István l. Telekesi Török István
 Törs Kálmán 345
 Tözsér János l. Kénosi Tözsér János
 Traianus, Marcus Ulpius (római császár) 387
 Trakl, Georg 82
 Trapp 377
 Trattner-nyomda 103
 Trefort Ágoston 228, 234
 Triolet, Elsa 75
 Trithemius (bencés apát) 22, 196
 Tromlitz, A. 457
 Tsizi (Csizi) István 442–443, 448–449
 Turóczi-Trostler József 9, 12, 229
 Tutsek Anna 184, 346
 Tuteurak, Thomas 336
 Tüskés Gábor 3, 6, 9, 14, 26, 122–124
 Twain, Mark 342, 345
 Tygurinus, Conradus Gebelius 204
 Tylkowski, Adalbertus 12–13
 Udvari István 121–122
 Új János l. Gyöngyösi Új János
 Újfalvi Imre 330–332
 Újlaki Imre 133–134, 139, 141, 144
 Újlaky Lőrinc 132
 Újlaki Mátyás 134, 141
 Ulászló, II. (magyar király) 197
 Ullmann, W. 432
 Unamuno 62
 Ungvári Tamás 352
 Ungváry Rudolf 205
 Ūrmös József 209, 212
 Ūrmösi Károly, ifj. 214
 Ūrmösi Miklós 206
 Ūrögdi Györgyné 313
 Ūtó Lajos 211, 213
 Vachott Kornélia 398
 Váci Gergely 330, 332
 Vajda Endre 59, 64–65
 Vajda György Mihály 366
 Valeriani Ede 251–252
 Valéry, Paul 60, 62
 Valjavec, Fritz 39
 Vályi András 52
 Váradi Gerson 124
 Váradi György 409, 414–415
 Váradi Péter 137–138
 Váradi Szabó János 103–106, 379
 Varga András 231–233, 487–489
 Varga Béla 208–209, 410
 Varga Imre 244–248, 357–359, 360–362, 364–366, 439
 Vargha Kálmán 350
 Vári Albert 207, 212
 Varjas Béla 193, 308, 322, 347, 438
 Varjas János 287
 Varkolik, Johannes 336
 Várkonyi Nándor 82, 308
 Varlaam (moldovai metropolita) 148, 154–156, 161
 Vas István 351, 357
 Vas Zoltán 292–293, 301
 Vásárhelyi Judit, P. 145, 252, 435–440, 483–484
 Vass Eszter 184
 Vavrinecz Dezső 65
 Vay Miklós 103
 Végh Gyula 195, 199, 203–204, 465
 Végh Katalin, K. 464
 Veigelsberg Leó 229
 Vekerdi József 106–107

- Velenczei Katalin 466
 Venantius Fortunatus 124
 Venclovic, Gavriel Stefanovic 354
 Venczel József 360–362
 Verancsics Antal 244
 Verbickij, Timofej Alekszandrov 147–148
 Veredy (Witzmann) Gyula 65–66
 Veres Péter 82
 Veress Endre 149, 154–156, 196, 198
 Veresegyházi Szentyel Mihály 437
 Vergilius, Publius Maro 285, 288, 447
 Vermes Gábor 362–364
 Verne, Jules 342, 344–346
 Verseghi Ferenc 363
 Vértesi Arnold 344
 Vészi József 229–230
 Veszprémy László 250, 253, 430–433
 Vészy Mátyás 406
 Vetési István 91
 Victor, Hugo 75, 388
 Vida Erzsébet I. Reményiné Vida Erzsébet
 Vieira 23
 Vietor, Hieronymus 202
 Viga Gyula 122
 Villaume, P. 377
 Vince, Szent (Ferrer) 134
 Vincze Alajos 217
 Virág Benedek 168
 Vita Sándor 360–361
 Vitzay grófnő 42
 Viva, Domenico 287
 Vizkelety András 116, 131, 250
 Voigt Vilmos 245–248
 Voigt Vilmos 245–248
 Voissius, Gerhardus Johannes 93
 Voit Pál 354
 Volenhoffer József 449–450
 Volenszky Paula 420
 Volkmann, Hans Richard von 346
 Volkmann, Leander Richard von 346
 Volkmar, F. 454
 Voltaire, François Marie Arouet 169, 284
 Vorstius, Guilliemen C. F. 428
 Vosgien, Mr. 48
 Vörös-család 39
 Vörös Antal 451
 Vörös Imre 289
 Vörösmarty Mihály 116, 364–366, 385–389, 393,
 395, 398–399
 Vulgaris, Eugenius 124
 Wadding 22
 Wagner Károly 268
 Wagner, Martin 335
 Wagner, Tobias 424
 Wallaszky Pál 200
 Walther von der Vogelweide 82
 Wardiai István 203–205
 Warnecke, Friedrich 237
 Wealde, W. H. Iacobus 330
 Wéber Antal 120, 384
 Weber (könyvnyomdász) 37, 42
 Weischner, Lukas 368
 Weise, Gustav 346
 Weisz János 228
 Wellek, René 397–398, 401
 Wendrinszky György 335
 Wenssler-féle műhely 328
 Weöres Sándor 59, 66, 351, 357
 Werbőczy-nyomda 114
 Werner von Ellerbach 255
 Werner II. von Küssenberg 255–257
 Wesselényi János 192
 Wesselényi Miklós 192, 437–438
 Weymert, Maurus 12
 Weyrauch, Erdmann 241
 Whitaker 332
 Wieland, Christoph Martin 456
 Wienbarg, Ludolf 394–399, 401
 Wiesen Ferenc 227
 Wigand, Otto (könyvkiadó) 228
 Wildenstein, Kurt 345
 Wildermuth, Ottilie 346
 Wildhagen, Else von 346
 Willkomm, E. 457
 Wilmart, André 254
 Wilson, Adrian 463
 Winckelmann, Johann Joachim 389, 391, 393, 395,
 399
 Windisch Éva, V. 76–77, 348, 350–351
 Windisch Károly Gottlieb 39, 43, 46–47, 51, 100,
 225, 340
 Winterburger-műhely 327
 Witzmann I. Veredy Gyula
 Wix Györgyné 306–324, 483
 Wobornik Jeromos 12
 Wolf János 406
 Wolf, N. R. 5
 Wolff, Christian 379–380, 382
 Wolff, Georgius 240
 Wolgemut, Michael 461–463

- Wolters 62
Wurzbach, Constant von 49
Wörishöffer 345
Wöss József 11
- Xantopulos, N. K. 22
- Young, Arthur 284
- Zabeleri, Jacobi 334–335
Zaccaria, Francesco 12–13
Zacharias Chrysopolitanus 255
Zápoly Éva 360–362
Zákány József 379–381
Zalai K. László 404
Zalai Zoltán 310, 313, 320
Zalka János 244
Zavirász György 355
Závodszy Géza 248
Zdík, Jindrich 256–257, 259–260
Zelliger, Aloysius 142
- Zimmer, E. 345
Zlamál Gizella 342
Zollikofer Lőrinc 439
Zolnai Béla 283
Zoltai Dénes 400
Zoltán József 93
Zólyomi György 141
Zoványi Jenő 93, 330
Zöld István 140!141
Zrínyi Ádám 119
Zrínyi Miklós 118–120
Zrínyi Péter 119
Zuber Marianne 224
Zubrovics György 355
Zwinger 23
Zweigle, W. 345
Zwingli, Ulrich 489
- Zsasskovszky Ferenc 218
Zsigmond (magyar király) 143, 192, 353, 462

Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban

A tanulmány fő célja a barokk kori áhítati irodalom egyik tematikusan és funkcionálisan jól körülhatárolható csoportjának, a laikus vallási szervezeti formákhoz kapcsolódó különféle kiadványtípusoknak a feltárása és bemutatása, különös tekintettel ezeknek a kiadványoknak a keletkezési, terjesztési és használati összefüggéseire, megjelenési formáira, nemzetközi kapcsolatrendszerére és művelődési funkcióira.¹ Ezek az összefoglalóan társulatoknak nevezett katolikus laikus vallási szervezetek a 17–18. században a plébániahálózat mellett a vallásosság legátfogóbb szervezeti keretét jelentették, s kiadványaik révén fontos szerepet játszottak különféle ismeretanyagok, művelődési programok, irodalmi műfajok és magatartásformák szerveződésében és közvetítésében a szélesebb rétegek felé. Ugyanakkor ezek a kiadványok messze túlmutatnak magukon a társulatokon. Egyrészt lehetőséget adnak a barokk kori társadalom rétegműveltségének, a társadalmi rétegződés és a kulturális differenciálódás történeti összefüggéseinek tanulmányozására, másfelől hozzájárulnak a „magas műveltség — népi kultúra” sematikus modelljének meghaladásához, a szélesebb rétegekre kiterjedő populáris műveltség társadalmi hátterének, szintjeinek és fokozatának mélyebb megismeréséhez.

¹ A kutatáshoz nyújtott támogatásért az MTA Irodalomtudományi Intézetének, az MTA–Soros Alapítványnak és az ELTE Egyetemi Könyvtárának mondok köszönetet. A kutatás távlati célja, hogy hozzájáruljon az ellenreformáció, a katolikus barokk és felvilágosodás egyházi irodalmának, ezen belül a használati irodalom körébe tartozó populáris szerzőknek, műfajoknak és kiadványtípusoknak az újraértékeléséhez. A tanulmány alapjául szolgáló kandidátusi értekezés: KNAPP ÉVA: *Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*. Bp. 1989. (Kézirat). Itt a teljes forrás- és irodalomjegyzék, valamint a megállapítások részletes kifejtése is megtalálható. A tanulmány német nyelven megjelent változata tartalmazza a magyarországi társulatok német nyelvű kiadványainak katalógusát: Tüskés, Gábor – Knapp, Éva: *Literaturangebot und Bildungsprogramm in den barockzeitlichen Bruderschaftspublikationen in Ungarn* = Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur. 17 (1992). 1. 1–42. A társulatok szerepe a barokk művelődés (színjátszás, képzőművészet, zene stb.) területén általában ismert, de a kifejezetten a társulati irodalommal foglalkozó vizsgálat mind hazai, mind nemzetközi viszonylatban kevés, a hasznosítható adatok és megfigyelések az érintkező irodalomtörténeti, történeti folklorisztikai, mentalitás- és művelődéstörténeti munkákban szétszórtnak találhatók. A társulatok napjainkban Európa-szerte a társadalomtörténeti kutatások kedvelt témái közé tartoznak, a jegyzetekben a témához közvetlenül kapcsolódó legfontosabb szakirodalomra szorítkozunk.

A forrásanyag irodalom- és művelődéstörténeti jelentőségét elsősorban az adja, hogy ez a kiadványcsoport számottévo kulturális közvetítő szerepet játszik, megjelenési formái a társadalmi rétegek, csoportok között vertikálisan és horizontálisan zajló akkulturációs folyamat tényezői. Ez a közvetítő szerep nagymértékben hozzájárul a kultúra, a tudattartalmak és magatartásformák társadalmi differenciálásához és kiegyenlítéséhez. A társulatokhoz kapcsolódó kiadványtípusok és a bennük fellelhető műfajok elkülönítése segíti a tényleges korabeli irodalomkínálat, az irodalmi termelés és fogyasztás eddig ismeretlen sajátosságainak megragadását. Ma már elégtelenek az áhítati irodalom propaganda szerepét, ideologikus vonását, a tömegeket befolyásoló, vallási igényeit kielégítő szerepét hangsúlyozó megállapítások, mivel ezekkel még semmit nem mondtunk a különböző felekezetek irodalmának fontos indikátor szerepéről a történeti, társadalmi változásokban. Keveset tudunk arról is, hogy milyen feltételek között, milyen szerzői szándékoknak, céloknak és gondolkodási szinteknek megfelelően, milyen társadalmi elvárások figyelembevételével vagy figyelmen kívül hagyásával, milyen tartalmi, formai és stílusbeli közvetítőkkel, szövegszervezési eszközök felhasználásával ment végbe és milyen sajátos kulturális fejlődést, a mindennapi élet gyakorlatában és a széles rétegek tudatában milyen változásokat eredményezett ez az irodalmi termelés, és milyen következményekkel járt az írni-olvasni tudás motivációs rendszerére vagy a könyvpiac alakulására.

Az elemzésben lehetőség nyílik olyan kérdések megválaszolására, mint ezeknek a kiadványoknak a közvetítő szerepe az elméleti teológia és a mindennapi vallásosság között; a szóbeli hagyományozódás és az írott szövegek közti kapcsolat változása (pl. mi, miért, hogyan hagyományozódott, mi miért nem); a válogatás, kommentálás, feldolgozás, fordítás szempontjai; hol, hogyan, mikor, milyen társadalmi rétegekben és csoportokban történt ennek a szöveganyagnak a termelése, közvetítése és fogyasztása; a funkció és a közönség társadalmi rétegződése által meghatározott közvetítés, illetve a különböző formában megjelenő hasonló tendenciák és funkciók problémája. Külön vizsgálatot igényelnek az eltérő rétegeknek szánt műfajok és kiadványtípusok megjelenése, összetétele, változása, továbbélése és kapcsolathálózata; a szélesebb rétegek felé közvetítés irodalmi formái, szintjei és társadalmi fokozatai; a különböző alműfajok alkalmazása átfogóbb irodalmi, retorikai kontextusokban; a különböző használati funkciókat betöltő művek szerepe és kapcsolata.

A forrásanyag alkalmat ad középkori, későközépkori szövegek és műfajok barokk kori továbbélésének, hatástörténetének, valamint a szövegek és műfajok használatában megfigyelhető változásoknak a tanulmányozására. Az a folyamat, melynek során a latin nyelvű katechetikai irodalom anyanyelvű közvetítése Nyugat-Európában kisebb-nagyobb regionális eltérésekkel már a 14–15. században megkezdődik, nálunk csak jelentős késéssel, a 17., de főleg a 18. szá-

zadban megy végbe.² A társulatok kiadványai egyik alapvető hordozói ennek a folyamatnak, melynek során a populáris kateketikai kánon bővül, a laikus rétegek oktatásának, a vallási ismeretanyagok közvetítésének új irodalmi formái alakulnak ki, s ezek az új formák egy művelődési és társadalmi szempontból egyre differenciáltabb közönségnek szólnak. Ez egyben utal arra, hogy itt nem csupán könyv- és tárgytörténeti forrásfeltárásról van szó, hanem az áhítati irodalom műfajai latin középkortól tartó fejlődésének egész problematikája is új megvilágításba kerül.³

A forrásanyag számos tanulssággal szolgál a nemzetközi közhelyirodalom példatárának, a vándor (folklór) motívumoknak és az elbeszélő irodalom szövegeinek a közvetítési folyamataira, az idegen hatások meghonosulásának vallási, társadalmi, politikai, esztétikai feltételeire, míg a más nyelvből átültetett és a külföldi szerzőktől származó kiadványok fordítástörténeti, illetve a stílusáramlatok, egyes eszmék és egész eszmerendszerek közvetítését érintő tanulságokat rejtenek magukban. Az anyag több kiadványtípust, a kiadványtípusok több különböző műfajt egységbe foglaló jellegéből fakad, hogy a vizsgálat lehetőségét ad önmagában lezártnak tekintett kiadványformák és műfajfejlődések párhuzamos egymás mellett élésének elemzésére. Részben már az irodalomtörténet és a folklorisztika hatáskörén túlmutató kérdéskört jelent a kiadványokban található sokrétű történeti adatsorozat. A nyomtatványok illusztrációs anyaga szoros kapcsolatban áll a szövegekkel, s mintegy keresztmetszetszerűen tükrözi a szélesebb rétegek használatára szánt 17–18. századi áhítati irodalom képi összetevőinek főbb sajátosságait. Több diszciplína számára közös kutatási területet jelent a kiadványok ajánlási rendszere, a különböző műfajokra, kiadványtípusokra speciálisan jellemző patronátus rendszer, illetve a szerző, kiadó, közönség, mecénás és mű közötti kapcsolat változásának, a megbízói, szerzői és használói csoportok viszonyának, valamint a szerzők retorikai, pasztorációs koncepciójának, egyház- és társadalomtörténeti helyzetének a vizsgálata.

1. A forrásanyag

A vizsgálat alsó időbeli határát előzetesen a tridenti zsinat vége (1563), felső határát II. József társulatokat feloszlató rendeletei (1783–1787) jelzik. A földrajzi körülhatárolásnál a 18. század végi országhatárokat vettük alapul. A „társulat” kifejezéssel jelölt szervezeti formák meghatározásánál abból indultunk

² WOLF, N. R. (Hg.): *Wissensorganisierende und wissensvermittelnde Literatur im Mittelalter. Perspektiven ihrer Erforschung.* Kolloquium 5. – 7. Dezember 1985. Wiesbaden, 1987.

³ BRÜCKNER, W.: *Erzählende Kurzprosa des geistlichen Barock.* Aufriß eines Forschungsprojektes am Beispiel der Marienliteratur des 16. bis 18. Jahrhunderts = *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* 86 (1983) 3, 101–148.

ki, hogy ez a fogalom nemcsak a magyar és a nemzetközi szakirodalom szóhasználatában, hanem a valóságban is egy rendkívül sokrétű, térben és időben állandóan változó tartalmú jelenségegyüttest takar. A kutatást kiterjesztettük mindazokra a laikus vallási szervezeti formákra, amelyek egyrészt a korabeli forrásokban a „társulat” vagy más rokon értelmű megnevezéssel (*confraternitas*, *Bruderschaft* stb.) szerepelnek, másrészt amelyeknek ugyan többnyire más az elnevezésük, de az eltérő megnevezés mögött rejlő kisebb-nagyobb szervezeti különbségek a gyakorlatban másodlagos szerepet játszottak (*congregatio*, *sodalitas*, *harmadrend* stb.). Ezt az eljárást indokolja, hogy egyrészt a források ugyanarra a szervezeti formára gyakran eltérő megnevezéseket használnak. Másfelől ezek a különböző névvel illetett formák a szervezeti különbségek ellenére számos rokon vonást mutatnak, s kiadványaik is csak együttesen tükrözik az általuk közvetített művelődési anyagok árnyalatait.

Az átfogó kép kialakítása érdekében létrehoztunk egy katalógust, melyben az egyes szervezetek fontosabb adatait egységes szempontok szerint rendeztük el.⁴ A társulati nyomtatványok a szervezetek történeti forrásanyagának csupán egyik csoportját alkotják, s ennek a forrásanyagnak az eddigi kutatás csak töredékét hasznosította. Ezért a társulati nyomtatványok feltárása és értékelése egy olyan átfogó vállalkozás keretei közé illeszkedik, melynek célja a barokk kori laikus vallási szervezetek teljes forrásanyagának rendszeres feltárása és történetének feldolgozása.

A részletes elemzés alapjául szolgáló nyomtatott források körének meghatározásánál az alapvető szempont az volt, hogy a kiadvány tartalmi vagy formai jegyei egyértelműen utaljanak a társulati használatra.⁵ Ezenkívül figyelembe vettünk néhány olyan kiadványt is, amelyekben ugyan nincs közvetlen utalás a társulati funkcióra, de hiteles forrásból tudjuk, hogy társulati vonatkozásuk van. Az áttekintésben csak azokat a nyomtatványokat vettük figyelembe, amelyekből legalább egy példány ismert, autopszia alapján leírhattuk őket, illetve amelyekről pontos bibliográfiai leírás állt rendelkezésre. A nyomtatott források esetében nem mindig húzódik éles határ a különböző forráscsoportok között, sőt néha az egyes kiadványtípusok között is több átmeneti forma található. A három fő csoportot a helyi társulatokhoz kapcsolódó, a helyi társulatokhoz nem köthető nyomtatványok és a külföldi társulatok magyar vonatkozású kiadványai alkotják. A mintegy hatszáz tételes nyomtatott forrásanyag túlnyomó

⁴ TUSKÉS Gábor — KNAPP Éva: *A magyarországi barokk kori vallásos társulatok katalógusa*. 1988. (Kézirat).

⁵ A forrásanyag feltárását a bibliográfiai, biográfiai segédletek és a szakirodalom áttekintésével kezdtük, majd a számításba jöhető könyvtárak állományában folytattuk. Nem minden esetben sikerült példányt találni a bibliográfiák és a szakirodalom által jelzett kiadványokból, más esetekben helyesbítenünk kellett a művek társulati használatára vonatkozó téves utalásokat. Számos olyan kiadványt is azonosítottunk, amit semmiféle bibliográfia nem vett számba.

részét a helyi társulatokhoz fűződő, kisebb részét az ilyenekhez nem köthető kiadvány teszi ki, míg a külföldi társulatok magyar vonatkozású nyomtatott forrásainak gyűjtését néhány kiemelkedő szerző kivételével csupán alkalmoszerűen végeztük.

A társulati nyomtatványok legegyszerűbb típusa az ún. felvételi lap, más kifejezéssel diploma, „schedula”, „papiros”. Ezt a társulatba lépők kapták tagságuk tanúsítására, rendszerint azzal a meghagyással, hogy az illető halála után a hozzátartozók juttassák el a szervezet központjába. A lapok rendszerint közlik a regula kivonatát és a társulat búcsúit, néha a társulat történetéről rövid leírást és áhítati részt is tartalmaznak. A szervezetek működéséről a legtöbb felvilágosítással a tagok használatára készült kézikönyvek, ún. társulati könyvek szolgálnak. A bevezető részek (ajánlás, előszó, kiadási engedély) után általában a társulat (vagy a főtársulat) eredetére, történetére, speciális jellemzőire vonatkozó leírás következik. Ezt követi a társulati szabályok (regulák) és szokások ismertetése. Külön szervezeti egységet alkot a társulat búcsúinak, néha egész búcsúrendszerének, valamint a vonatkozó pápai és egyéb megerősítő oklevelek szövegének a közlése. A társulati könyvek legterjedelmesebb egysége az ún. áhítati rész, melyben az ének- és imádságsszövegeken kívül gyakran olvashatók prózai elmélkedések, szentéletrajzok, mirákulumok, exemplumok és más elbeszélő szövegek. Néha az is előfordult, hogy a társulati könyvet xéniumként, azaz ajándékkönyvként jelentették meg, illetve hogy a társulati könyvhöz vagy annak részletéhez egy ajándéknak szánt művet kapcsoltak.

Ez a megoldás már átvezet a helyi társulatokhoz fűződő nyomtatványok harmadik csoportjához, a társulat által vagy a társulatnak ajánlott ajándékkönyvekhez (xenia, strena). Ezek a kiadványok rendszerint ismert vagy ismeretlen szerző konkrét művét vagy annak részletét tartalmazzák, amit a tagok áhítatuk elmélyítésére, vallási ismereteik bővítésére használhattak. Itt rendszerint csupán a címlap és az ajánlás jelzi a kapcsolatot a társulattal. A jezsuita Mária-kongregációknak így megjelentetett munkák műfaja és tartalma rendkívül sokrétű, s például szentéletrajz, lelki gyakorlat, exemplumgyűjtemény, útmutatás a helyes életre, hittudományi fejtegetés, elmélkedésgyűjtemény, történeti kronológia és neves társulati tagok életrajza egyaránt megtalálható közöttük. A társulati célra készült áhítati művek másik csoportjánál nincs utalás a kiadványok ajándék jellegére. Ezek közül több a társulatok életének valamilyen konkrét eseményéhez kapcsolódik, másik részük énekeket, imádságokat, elmélkedésre alkalmas szövegeket és más áhítatformákat tartalmaz.

Változatos képet mutatnak végül a társulati élet különböző alkalmaival összefüggő nyomtatványok. Ide tartozik a társulat ünnepeire szóló meghívó, a társulat halottairól szóló értesítő (katalógus), az előjáróválasztás és a tagfelvétel rendjét tartalmazó szertartáskönyv (ceremoniale), a társulatot engedélyező pápai, püspöki oklevél, illetve az alakítandó szervezet reguláinak kiadása, valamint az alapítás körüli események dokumentumainak megjelentetése. Külön

csoportot alkotnak az alkalmi prédikációk. Alkalmi kiadványnak számítanak továbbá a társulatok jubileumakor, fő ünnepe alkalmával kiadott munkák, a társulat által ajánlott és előadott színdarabok, valamint a jeles társulati tagok, patrónusok életéről, esetleg azok halálakor megjelentetett elógiák, életrajzok. A helyi társulatokhoz nem köthető nyomtatványok és a külföldi társulatok magyar vonatkozású kiadványainak típusai nagy vonalakban megegyeznek a helyi társulatokhoz kapcsolódó nyomtatványok fő csoportjaival, de nem tükrözik azok változatosságát. A kiadványtípusokat egymástól jelentősen eltérő számú nyomtatvány képviseli, amelyek a közvetített művelődési anyagok szempontjából reprezentatívnak tekinthetők.

2. Nemzetközi kapcsolatok

A társulati kiadványok nemzetközi kapcsolathálózatából itt csupán a külföldi szervezetek kiadványainak magyar vonatkozásait vizsgáljuk, a külföldi szerzők magyarországi társulatoknál megjelent műveit a következő részben vesszük sorra. Ezek a vonatkozások arra utalnak, hogy a külföldi társulatok és nyomtatványaik számottérvő ösztönzést közvetítettek a magyarországi társulatok és kiadványaik felé. Ezek az ösztönzések a szórványos 16. század végi kezdemények után a 17. század folyamán és a 18. század első évtizedeiben voltak jelentősek, amikor több külföldi társulat kiadványa Magyarországon jelent meg, illetve terjedt, a külföldi társulatoknak számos magyarországi tagja volt, ezek kiadványai magyarországi szerzetesi könyvtárakba, egyes társulati tagokhoz és közös társulati tulajdonba egyaránt eljutottak, s külföldi társulati nyomtatvány magyar mecénálásáról is tudunk. A 18. század első felétől kezdve megfigyelhető a szélesebb rétegek közvetlen kapcsolatba kerülése a külföldi társulatokkal és kiadványaikkal. Különösen fontosnak látszik a jezsuita kongregációk, valamint a délnémet, bajor, osztrák, cseh és morva területek társulati kiadványainak magyarországi kapcsolathálózata.⁶

A magyarországi szerzők hozzájárulását az európai társulati irodalomhoz elsősorban azok a kiadványok mutatják, amelyek ezeknek a szerzőknek a tollából külföldi társulatokkal kapcsolatban jelentek meg. E kiadványok egyik része magyarországi társulatoknál is napvilágot látott, másik részének több, konkrét társulathoz nem kapcsolódó kiadása is van. A külföldi társulatok kiadásában megjelent magyarországi szerzők közül a két legjelentősebb Nádas János és

⁶ MULLAU, E.: *Die Marianische Kongregation, dargestellt nach den Dokumenten*. Wien, 1913., MILLER, J.: *Die Marianischen Kongregationen im 16. und 17. Jahrhundert. Ihr Wesen und ihr marianischer Charakter* = *Zeitschrift für katholische Theologie* 58 (1934). 83–109., CORETH, A.: *Die ersten Sodalitäten der Jesuiten in Österreich. Geistigkeit und Entwicklung*. = *Jahrbuch für mystische Theologie* 11 (1965). 7–65.

Hevenesi Gábor, akiknek számos munkája különböző európai Mária kongregációkhoz kapcsolódva látott napvilágot.

Nádasi János (1614–1679) külföldi társulatok kiadásában megjelent műveinek többsége általános jellegű áhítati összeállítás, amely összhangban volt a jezsuita Mária kongregációk célkitűzéseivel. A latin nyelv kizárólagos használata mellett ez az egyik oka annak, hogy kiadványai messze túlnőttek a helyi jelentőségen, s számos európai város kongregációi is kiadták őket. A művek egy része először nem konkrét kongregációnál jelent meg, és csak később került át azok használatába, illetve ezzel párhuzamosan általában a kongregációs tagok számára is napvilágot látott. A legkedveltebb művek jóval túléltek szerzőjüket, annak halála után is számos alkalommal megjelentek, s mintegy száz–százötven éven át a kongregációk kedvelt olvasmányai voltak. Nádasi élete nagy részét különböző felelős rendi tisztségekben külföldön töltötte, s nem véletlen, hogy fő működési helyei egybeesnek kiadványai megjelenési helyével, illetve a társulatok székhelyével. Munkáinak európai elterjedését működésén és a művek általános szempontokat érvényesítő jellegén kívül a jezsuita rend nemzetközi kapcsolathálózata magyarázza. Európai összeköttetései mellett Nádasi magyarországi kapcsolatait is ápolta: az említett művek egy része magyarországi társulati kiadásainak nagy száma mellett erre utal, hogy a külföldi társulatoknál megjelent kiadványok egy része magyarországi mecénások támogatásával látott napvilágot.

A művek többsége kézikönyvszerű felépítést követ, melynek középpontjában a különböző elvek szerint csoportosított, meghatározott témakörökhöz tartozó áhítatgyakorlatok és elmélkedéssorozatok állnak. A művek nagy részének már a címek által is jelzett szerkezetét az egyházi év ünnepei, kiemelt napjai vagy más meghatározott egységei alkotják, s az áhítati és egyéb szövegek ezek szerint rendeződnek. A hagyományos áhítati műfajok mellett szembetűnő az elbeszélő szövegek, exemplumok, históriák nagy száma, amelyek még az első sorban teológiai jellegű művekben is helyet kapnak. Nádasi széles körű forrásismerete megfelel kora legismertebb áhítati szerzőiének, benne a nagyszámú középkori író, egyházatya, teológus, misztikus stb. mellett saját rendje és más rendek újabb és kortárs szerzői is jelentős helyet foglalnak el. Munkamódszerét jellemzi, hogy az újabb munkák részben a korábbiak különböző mértékű felhasználásával, átdolgozásával készültek.

Nádasi halála után néhány évvel kezdi meg tevékenységét a társulatok szolgálatában Hevenesi Gábor (1656–1715)⁷. Hevenesi társulati vonatkozású művei, Nádasi munkásságához hasonlóan, egész irodalmi tevékenységének egyik központi, az életmű többi területétől nehezen elválasztható részét alkotják.

⁷ Vö. Tüskés Gábor: *A XVII. századi elbeszélő áhítati irodalom európai kapcsolatai: Nádasi János* = Itk 96(1992). 5–6. 579–593 — Turóczi-Trostler József: *Magyar irodalom — világirodalom. II.* Bp. 1961. 201–204.

Ugyanúgy, mint Nádas, Hevenesi is kezdettől fogva tudatosan törekedett a jezsuita kongregációk kiadványok iránti igényének kielégítésére. A művek egy része először nem konkrét kongregációval összefüggésben jelenik meg, s megfigyelhető a folyamat, melynek során a kiadványok egyre szorosabban kapcsolódnak a kongregációkhoz. Kedveltségüket tanúsítja, hogy némelyiket ugyanaz a kongregáció többször is megjelenteti, s hogy a két leghosszabb utóéletű Hevenesi-mű, az *Ars bonae mortis* és a *Quadragesima Christo patienti sacra* egészen a 18. század második feléig folyamatosan napvilágot látott, sőt az utóbbi átdolgozott formában a 20. századot is megérte. Eredetileg Hevenesi is kizárólag latin nyelven jelentette meg munkáit, s nemzeti nyelvű kiadások mindkét szerzőnél csupán a legkedveltebb művekből készültek. Hevenesi hosszú utóéletéhez az is hozzájárult, hogy élete végén összeállította aszketikus művei összkiadását, amely 1714–1717 között két kötetben Nagyszombatban látott napvilágot, s melyben ezek a társulati vonatkozású munkái kivétel nélkül szerepelnek.

A kiadványok megjelenési helye többnyire itt is azonos a címzett társulatok székhelyével. A magyarországi kiadással is rendelkező műveknél a külföldi kiadás rendszerint korábbi a magyarországinál, ami Hevenesi működésének színtereivel magyarázható. Részben ugyanezzel függ össze, hogy Hevenesi társulati kiadványainak földrajzi hatókörzete némileg eltér a Nádas-művek elterjedésétől; részben szűkebb, részben tágabb körű annál. A jelenség másik okát abban kereshetjük, hogy ezeknek a helyeknek egy részén a kongregációk csak jóval később jöttek létre, illetve erősödtek meg. Így ezek a kiadások egyben a kongregációk számának a növekedését és térbeli kiterjedését, a kiadványok iránti kereslet fokozódását is jelzik.

Nádas műveihez hasonlóan Hevenesi társulati kiadványainak legnagyobb része is aszketikus mű. Egyik csoportjuk középpontjában egy-egy áhítatforma áll, másik csoportjuk különféle lelki és morális célkitűzéseket szolgál. A *Calendarium Marianum*ban a Mária-tisztelet aktuális történeti tartalommal, törekelnes és ellenreformációs vonásokkal egészül ki. A szerkezet egysíkúbb, mint Nádasinál, mert Hevenesi szinte kizárólag a kalendárium beosztást alkalmazza, s az áhítatgyakorlatokat az év egyes napjaihoz kapcsolja. Ebben a szerkezetben rejlik a magyarázata annak, hogy néhány munkáját a kongregációk részekre bontva is megjelentették. Az alkalmazott műfajok lényegében megegyeznek a Nádas-művekben szereplő különféle elbeszélő és áhítati műfajokkal, s nagy vonalakban az idézett szerzők köre is azonosnak tekinthető.

Az ismeretlen szerzőjű művek közül elterjedtsége miatt itt említjük meg az *Officium Rákocianum* címen ismertté vált, sokáig a fiatalon elhunyt Szorsa Mihály (1654–1679) horvátországi jezsuita szerzetesnek tulajdonított összeállítást.⁸ A 17–19. században számos hazai és külföldi, köztük több nemzeti nyelvű kiadást megért mű a korszak egyik legkedveltebb áhítati könyve, melynek

⁸ Vö. HOLL Béla: „Jóillatú virágos kertekből egybe szerkesztett ájtatosságoknak gyakorlása...” (Az *Officium Rákócziánium* története) = *Vigilia* 1955/8. 405–411.

bizonyos kiadásai némely részekkel kiegészítve különböző jezsuita kongregációkkal kapcsolatban láttak napvilágot. Széles körű közép-európai elterjedése a rendi közvetítés mellett részben tartalmával, a legkedveltebb 17–18. századi áhítatformákhoz kapcsolódó gyakorlataival, részben a különböző típusú áhítati szövegeket egységbe foglaló officium műfajával, részben pedig a konkrét társulatok speciális szükségleteinek megfelelően változtatható szerkezeti egységeivel magyarázható.

3. Szerzők, összeállítók, fordítók

A hazai szerzők első nagy csoportját a gyermek szerzők alkotják. Nagyarányú jelenlétüket az magyarázza, hogy a szentháromság skapuláréja társulatok alkalmi kiadványainak túlnyomó többségét a társulatokat gondozó trinitáriusok iskoláit látogató tanulók társulati ünnepeken tartott prédikációi teszik ki. Csúpan kétszer fordul elő, hogy az anyagban gyermek szerzőként ismert személy későbbi élete során egyházi pályára lépve irodalmi tevékenységet is kifejtett. Ez arra utal, hogy ezek a prédikációk az áhítati célkitűzés mellett elsősorban a trinitárius tanulóifjúság irodalmi képességeinek fejlesztését szolgálták.

A magyarországi szerzők, összeállítók, fordítók felnőtt csoportjában szembetűnő az egyházi szerzők túlsúlya. A három nem egyházi szerző a társszerzőként szereplő Szapáry Pál és Amade Ferenc, valamint Rácz Sámuel, filozófiai és orvos doktor, a budai egyetem tanára. Az egyházi szerzők mintegy kétharmada valamelyik szerzetesrendhez tartozik, a fennmaradó egyharmad világi papként működött. A szerzetesi szerzők csaknem fele jezsuita volt (Barna János, Hevenesi Gábor, Höck Károly, Jánossi Miklós, Jászberényi Tamás, Kraus József, Mulich György, Nádas János, Wöss József, Nedeczky László, Ordódy János, Tersztyánszky János, Osiminka András, Taxonyi János, Pierer József, Rajcsányi János, Róka János, Szabó István, Szabolt Ferenc, Szerdahelyi György). A jezsuiták mellett viszonylag nagy számban szerepelnek ferences szerzetesek is a szerzők között (Ágoston Leó, Petrus Charapanics de Mostar, Csák Gellért, Domonkovich Adalbert, Kovács Péter, Lipovcsich Jeromos, Németh Péter, Reinthaler Severin, Rost Paschalis, Saárváry István, Sigi Domokos, Smrtnik Benignus). Rajtuk kívül három domonkos rendi (Füsi Pius, Heillinger János, Obermüller Lipót), két-két bencés (Flach Ruppert, Sajgó Benedek), karmelita (Cherubinus a S. Trinitate, Kominek Lénárd) és piarista (Albert János, Simonchich Ince), valamint egy-egy pálos (Frölich Jakab), trinitárius (Lucas a S. Nicolao), premontrei (Brauner Evermodus) és kamalduli (Radossány László) szerzővel találkozunk. A szerzetesi szerzők közül több magas rendi vagy más egyházi tisztséget viselt.

A világi papi szerzők egyik csoportja püspöki vagy érseki (Draskovics György, Lippay György, Jaklin Balázs, Padányi Biró Márton, Ordódy Zsig-

mond), másik plébánosi (Goldperger János, Rabcsék András, Pachoffer Ignác, Seifrid Gáspár, Wobornik Jeromos) rangot viselt, a harmadik csoportba különböző egyéb magas rangú egyházi tisztségviselők tartoznak: Hermán József kanonoki, Illyés István nagypréposti, Labsánszky János érseki titoknoki címet szerzett. A kiadványok név szerint ismert magyarországi szerzőinek, összeállítóinak és fordítóinak ez az áttekintése aláhúzza a szerzetesek közül a jezsuiták és a ferencesek, a világi papság köréből pedig a vezető egyházi személyiségek, valamint a plébánosi réteg jelentőségét.

A névsorban szembetűnő a csak egyetlen társulati kiadványuk, illetve egy-két további művük révén ismert alkalmi szerzők viszonylag nagy száma, ami arra utal, hogy ezeknek a nyomtatványoknak a jelentős részét szerény irodalmi képességekkel rendelkező, „névtelen” szerzők hozták létre. Másfelől figyelmet érdemel a számottévő másirányú irodalmi működést is kifejtő, illetve munkásságuk jelentős részét a társulatok szolgálatába állító szerzők jelenléte. A legtöbben közülük többé-kevésbé ismert rendi vagy világi papi szónokok, doktori fokozattal rendelkező rendi vagy egyetemi tanárok voltak, akik között megtaláljuk a barokk áhítati irodalom több jelentős képviselőjét. Mindez jelzi a társulati kiadványok szöveganyagának tartalmi és színvonalbeli sokrétűségét.

A külföldiek között mindössze két antik szerzőt találunk (Seneca, Boëthius), ami jelzi, hogy a keresztény felfogáshoz alkalmazott antik sztoicizmus, illetve filozófia barokk kori közvetítésében a társulatok is részt vettek.⁹ A külföldi szerzők között is a jezsuita írók vannak legtöbben, név szerint Petrus Canisius, Henricus Balde és Julius Caesar Coturius flamand, Nicolaus Causinus, Jodocus Coccius, Charles Musart és Léonard Périn francia, Jacobus Bidermann és Tobias Lohner német, Franciscus Stanislaus Phoenicius (Fenicki) és Adalbertus Tytkowski lengyel, Ignace Jacques Goodwin angol, Fanciscus Hertzog morva, Joannes Eusebius Nieremberg spanyol, valamint Joannes Petrus Pinamonti, Carolus Gregorius Rosignoli, Paulus Segneri, Giambattista Tolemei és Francesco Zaccaria olasz származású jezsuita szerzetesek, akik a rendi irodalmon belül egymástól jelentősen eltérő nemzeti irodalmi hagyományokat közvetítettek. Rajtuk kívül Kilian Kazenberger német ferencest, Giovanni Bona olasz kardinálist és ciszterci szerzetest, valamint Bossuet-t, John Barclay-t, Maurus Weymert, Louis Abellyt, Kempis Tamást és Szalezi Szt. Ferencet találjuk a név szerint ismert külföldi szerzők sorában. A külföldi szerzők származását tekintve az olaszok és a franciák vannak túlsúlyban, de figyelemre méltó a spanyol, flamand, német, angol, lengyel szerzők jelenléte is. Ez a felsorolás azt is megmutatja, hogy néhány európai híró antik, középkor végi és barokk egyházi szerző mellett több, ma már kevésbé ismert aszketikus, filozófiai és liturgikus író, regulamagyarázó, misztikust, szónokot és teológust is megtalálunk a kiadványok szerzői között.

⁹ Vö. TURÓCZI-TROSTLER: *i. m.* 156–218.

A név szerint ismert külföldi szerzőknek ez az áttekintése módot ad az összevetésre néhány külföldi társulat kedvelt szerzőivel.¹⁰ Hiányoznak a magyarországi anyagból a 16. század végének és a 17. század első felének kedvelt jezsuita szerzői (pl. Jeremias Drexel, Jakob Balde). Feltűnően hiányzik Bellarmin neve, ezenkívül hiányzik számtalan kisebb-nagyobb 17–18. századi jezsuita író is, akik a különböző európai városok jezsuita vezetésű kongregációi kedvelt szerzőinek számítottak. Az azonosságok felé fordítva a figyelmet, a külföldi szerzőknek több mint a fele megtalálható például három osztrák, illetve jezsuita kongregáció összevetéshez rendelkezésre álló ajándékkönyveinek szerzői között (H. Balde, Bona, Causinus, Kempis, Musart, Nieremberg, Pinamonti, Rosignoli, Segneri, Seneca, Szalézi Szt. Ferenc, Tylkowski, Zaccaria). Ez a névsor, amely önmagában is mutatja e szerzők nemzetközi ismertségét a kongregációk körében, további külföldi kongregációk ajándékkönyveinek ismeretében minden valószínűség szerint tovább bővíthető. A felsorolt szerzők magyarországi és külföldi társulatoknál egyaránt megjelent műveinek összevetéséből kitűnik, hogy a 13 azonos szerző közül hatnak ugyanaz a hét műve jelent meg a különböző hazai és külföldi társulatoknál. Ezek a párhuzamosan megjelent művek tehát a magyarországi és a külföldi kongregációk egy részének közös olvasmányát jelentették.

A külföldi szerzők kapcsolata a magyarországi társulatokkal rendszerint csupán közvetett, rendi jellegű. A jezsuita szerzők kivétel nélkül a jezsuita gondozású társulatok kiadványainak szerzőiként jelennek meg, s a nem jezsuita szerzők munkái egy kivétellel ugyancsak jezsuita szervezésű társulatokhoz kapcsolódnak. A külföldi barokk szerzők többsége átlagosan mintegy ötven éves kiséssel jutott el a magyarországi társulatokhoz, s csak valamivel kedvezőbb a kép, ha figyelembe vesszük a szerzők munkáinak nem konkrét társulathoz kapcsolódó magyarországi kiadásait. Ezek nagy száma egyben azt is megmutatja, hogy ezek a művek nem kizárólag egy-egy helyi társulathoz kapcsolódtak, azoknál szélesebb körben is ismertek voltak. Ezek a művek tehát csak abban az értelemben tekinthetők társulati kiadványoknak, hogy a társulatok használatára is megjelentek, emellett azonban beletartoznak a barokk áhítati irodalom tágabb összefüggéseibe. A csak társulati kiadásban és a társulatoknál először megjelent művek arra utalnak, hogy a társulatok számottévő kezdeményező szerepet játszottak ezek magyarországi megjelentetésében.

A rendi összefüggésen kívül a magyarországi szerzők és a társulatok kapcsolatának más formái is megfigyelhetők. A leggyakoribb lehetőség, hogy a

¹⁰ KOLB, G.: *Mitteilungen über das Wirken der P. P. Jesuiten und der marianischen Kongregationen in Linz während des 17. und 18. Jahrhunderts*. Mit dem Überblick der Xenia oder Jahresandenken der Kongregation in Linz vom Jahre 1678–1783. Linz, 1908., LAMPRECHT, A.: *Kongregations-Xenien*. Ein Presseapostolat in alter Zeit = Die Fahne Mariens 20 (1914) 5, 115 ff., BRÜCK, Ph. A.: *Das Buchapostolat der Mainzer „Congregatio Maior Academica“ im 18. Jahrhundert* = Mainzer Zeitschrift 60–61 (1965–1966) 70–76.

kiadvány szerzője valamilyen funkciót töltött be abban a társulatban, amelyhez kiadványa kapcsolódik: rendszerint annak előjárója, esetleg alapítója, rektora vagy vizitátora. Közvetett kapcsolatnak tekinthetjük, ha a kiadvány szerzőjének lakóhelye vagy működési helye azonos a társulat székhelyével. A magyarországi szerzők kiadványai a külföldi szerzők műveinél sokkal gyorsabban jutottak el a társulatokhoz: két kivétellel mind a szerzők életében jelentek meg.

4. Keletkezési és kiadási körülmények

A kiadványok időbeli megoszlását vizsgálva az első nyomtatvány 1638-ban jelenik meg, ami egyben az elemzés tulajdonképpeni alsó időhatárát is jelzi. Másfelől a társulati kiadványok megjelentetése nem szűnik meg teljesen a szervezeteket feloszlató rendelkezésekkel, s még az 1780-as, 1790-es években is találunk ilyen jellegű nyomtatványokat. Az 1640-es, 1650-es években az előző évtizedben megjelent egyetlen kiadvánnyal szemben a nyomtatványok száma figyelemreméltóan megemelkedik, majd némi csökkenés után a 17–18. század fordulóján újabb számottévő növekedést mutat. A legtöbb kiadvány az 1720–1780 közötti évtizedekben lát napvilágot: az összes nyomtatványnak több mint kétharmada ebből az időszakból származik. Ezen belül is az 1740-es évek emelkednek ki, ekkor évente átlagosan mintegy nyolc kiadványt ismerünk. Ezek az adatok jól mutatják, hogy a társulati kiadványok megjelenése és kialakulása a 17. század második és harmadik harmadára, virágkora a 18. század második és harmadik negyedére esik. Az 1780-as évek gyors hanyatlást eredményeznek, ezt a század végén a kiadványok utóvirágzása és lassú átalakulása követi (vö. 1. sz. melléklet).

A nyomtatványoknak ezt az időbeli megoszlását érdemes összevetni a Magyarországon ismert összes társulat keletkezési ideje alapján kapott képpel.¹¹ Ez egyrészt megmutatja, hogy az első szervezetek megalakulása után még mintegy ötven–hatvan évnek kellett eltelnie az első kiadvány megjelenéséig. Másrészt ettől kezdve a nyomtatványok megjelenésének gyakorisága lényegében párhuzamos a társulatok keletkezésének intenzitásával. Ez arra utal, hogy egyrészt a kiadványok számának időbeli alakulása hozzávetőleges pontossággal tükrözi a szervezetek működésének intenzitását. Másrészt európai viszonylatban a nyomtatványok viszonylag késői megjelenése az első társulatok alacsony szervezettségi szintjével, a szükséges nyomdai kapacitás hiányával és a speciálisan társulati célú kiadványok iránti igény megkésett jelentkezésével magyarázható. Az 1770-es években mutatkozó jelentősebb eltérés a kiadványok és az

¹¹ TÖSKÉS, Gábor — KNAPP, Éva: *Bruderschaften in Ungarn im 17. und 18. Jahrhundert* = Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde 1992. 1–23. — VÖ. *Les confréries, l'Eglise et la cité*. Cartographie des confréries du Sud-Est. Acts du colloque de Marseille 22–23 mai 1985. Textes réunis par M.-H. FROESCHLÉ-CHOPARD. Grenoble, 1988.

új szervezetek száma között azzal hozható összefüggésbe, hogy ekkor már nem az újonnan alakult szervezetek voltak a nyomtatványok elsődleges megjelentetői, hanem jórészt a már korábban létrejött társulatok igényeit próbálták a lényegében változatlan számú kiadvánnyal kielégíteni.

A helyi társulathoz fűződő nyomtatványokat vizsgálva a társulatok túlnyomó többsége egyetlen kiadvánnyal rendelkezik, ennél lényegesen kevesebb a két és három kiadvánnyal rendelkező szervezetek száma. Négy kiadvánnyal szerepel az anyagban öt, öttel három társulat, öt fölötti kiadványszámmal összesen tíz társulatnál találkozunk. A helyi társulathoz kapcsolódó kiadványok több mint egyharmada mindössze két társulat-típust (Mária kongregáció, Szentháromság skapuláréja társulat) képviselő négy különböző szervezet között oszlik meg, amelyek mögött két szerzetesrend, a jezsuita, illetve a trinitárius rend áll (vö. 2. sz. melléklet).

A kiadvánnyal rendelkező társulatok földrajzi elhelyezkedését vizsgálva a legnagyobb számú nyomtatványt megjelentető szervezetek a kereskedelmi központnak számító Komárom kivételével mind az ország legfejlettebb városi településein, egyházi központjaiban jöttek létre. Nagyrészt ugyanezek a települések azok, amelyek egyúttal jelentős számú társulatot tudnak felmutatni. Másfelől a szervezetek összességének földrajzi elhelyezkedéséhez viszonyítva a kiadvánnyal rendelkező társulatok többsége városi jellegű településen működött, s feltűnően kevés azoknak a kiadványoknak a száma, amelyek falusi társulatokhoz kapcsolódnak. A falusi településen szerveződött társulatoknak rendszerint csupán egy-két kiadványa van, amelyek többnyire az adott helyen érvényesülő speciális rendi vagy világi papi, plébánosi aktivitással hozhatók kapcsolatba (vö. 3. sz. melléklet).

A helyi társulathoz nem köthető kiadványok felé fordítva a figyelmet, megállapítható, hogy az egyházmegyei szervezésű társulatok, rendekhez köthető általánosan elterjedt társulat-típusok túlnyomórészt csupán egy-két kiadvánnyal rendelkeztek. Egy-egy társulat vagy társulat-típus szerepel az anyagban hat, illetve hét kiadvánnyal, kettő-kettőnek nyolc, illetve tíz nyomtatványa volt, s a legmagasabb kiadványszámot (16) mindössze két társulat-típus (kordás, Mária) érte el. Ezek az adatok utalnak arra, hogy a jezsuita gondozású társulatok mellett elsősorban a ferencesek és a domonkosok, valamint a karmeliták által irányított társulatok, illetve társulat-típusok voltak azok, amelyek nagyobb számú kiadvánnyal rendelkeztek, míg az egyházmegyei szervezésű társulatok csupán kivételesen mondhattak magukénak jelentősebb számú nyomtatványt. Mindez aláhúzza az említett szerzetesrendek kiemelkedő szerepét a társulati kiadványok megjelentetésében.

A helyi társulathoz nem köthető kiadványok jelentőségét elsősorban az adja, hogy hatásuk nem korlátozódott egyetlen társulatra, s egy-egy egyházmegye keretein belül vagy a rendi csatornák közvetítésével sokkal tágabb körben, így mindenekelőtt a falusi lakosság körében is használták őket. Egyházmegyei

szervezésű társulatokhoz kapcsolódó kiadványok jelentek meg a veszprémi, győri, egri, pécsi, szepesi, csanádi, váci és székesfehérvári egyházmegyében, s nagyrészt ugyanezek az egyházmegyék azok, amelyekben az egyházi vezetés egy meghatározott időszakban tudatosan törekedett központi szervezésű társulatok létrehozására, s amelyekben a legnagyobb volt a szervezetek sűrűsége. Így a társulati kiadványok — ha különböző arányban és közvetítőkkal is, de — a társadalom minden csoportjához, legszélesebb rétegeihez is eljutottak.

A kiadványok nyelvi összetételét vizsgálva latin, magyar, német, szlovák és horvát nyelvű nyomtatványokat találunk. Az egész anyag mintegy 70 százalékát a különböző nemzeti nyelvű nyomtatványok teszik ki, a többi latin nyelven jelent meg. Első helyen áll a német nyelv 224 kiadvánnyal, ami a latin nyelvű művek számát (179) is meghaladja. Ezt követi a magyar nyelvű kiadványok száma (147), míg a szlovák nyelvű műveké 31, a horvát nyelvűeké pedig mindössze 5. Ez a nyelvi megoszlás a kiadványoknak az ország főbb nemzetiségi csoportjait átfogó jellegére utal, a nemzeti nyelvű művek viszonylag magas aránya pedig a nyomtatványok többségének a szélesebb rétegek számára lehetséges hozzáférhetőségét jelzi. A különböző kiadványtípusok nyelvi megoszlása egyrészt felhívja a figyelmet arra, hogy a latin nyelv ismerete egyedül az ajándékkönyvek használatának volt feltétele. Másfelől ugyanazon a nyelven a kiadványok széles skálája volt elérhető, illetve — az ajándékkönyvek kivételével — egy-egy kiadványtípuson belül is meglehetősen nagy volt a különböző nyelvű kiadványok kínálata. A kiadványtípusoknak ez a nyelvi differenciáltsága egyben előre vetíti a forrásanyagnak a különböző etnikai csoportok igényeit egyaránt kielégítő jellegét (vö. 4. sz. melléklet).

5. A mecénások, szerzők, kiadványok és társulatok kapcsolathálózata

Az ajánlások címzése és a címlapok erre vonatkozó adatai alapján az egész anyag valamivel több mint 15 százalékának mecénását tudtuk név szerint azonosítani. E kiadványok mintegy fele a társulati kézikönyvek, egynegyede az ajándékkönyvek csoportjába tartozik, a fennmaradó rész többségét az áhítati művek teszik ki. A név szerint ismert mecénások egyik csoportját világi, másik csoportját egyházi személyek alkotják. A világi személyek között a főnemesség tagjai vannak a legtöbben, őket követik a nemesi, megyei és városi tisztviselő rétegek tagjai. Ez utóbbival csaknem egyenlő számban szerepelnek a társulat tagjai vagy a konkrét társulatok, illetve természetfeletti személyek az ajánlások címzettjeként. Két esetben a kiadványt előállító nyomdász fedezte a kiadás költségeit. Az egyházi mecénások csoportjában a főpapság áll az első helyen: az általa finanszírozott kiadványok száma megközelíti a főnemesség tagjai által patronált kiadványokét. Az egyházi mecénások között második helyen a különböző magasabb tisztséget viselő világi papi réteg, harmadik helyen a plébáno-

sok és a világi papság egyéb csoportja áll. Mindez jól mutatja a legmagasabb társadalmi csoportok, a főnemesség és a főpapság kiemelkedő szerepét a kiadványok támogatásában.

A főnemések, főpapok csoportjában számos olyan személy található, aki más területeken kifejtett mecénási tevékenységéről jól ismert, s néhányan közülük egyéb áhítati kiadványok pártfogói is voltak. Másfelől figyelemre méltó a másirányú mecénási tevékenységéről eddig nem vagy alig ismert nemesi, tisztviselő rétegek és a világi papság számottévvő jelenléte a nyomtatványok támogatóiként. A 17. század második felében elsősorban főpapi, főnemesi patrónusokkal találkozunk, akik mellé a nemesi középrétegek és a világi alsópapság a 18. század első felétől kezdve csatlakoznak nagyobb arányban, s az előbbieket szerepét fokozatosan az utóbbiak veszik át. A név szerint ismert mecénásokon kívül jelentős mértékben számolnunk kell a társulatokat gondozó szerzetesrendeknek, a nyomtatványok szerzőinek, valamint maguknak a társulatoknak a kiadási költségeket fedező tevékenységével.

A mecénások kiadványokat támogató tevékenységének közvetlen indítékait és összetevőit a mecénások, szerzők, művek és a társulatok közti viszonyrendszerben kell keresnünk. Ezek az adatok a mecénások és szerzők egyházi előjárói és patrónusi kapcsolata mellett utalnak a mecénások, művek és társulatok közti viszony néhány lehetőségére is, melyek közül a mecénások társulatokkal való közvetlen kapcsolata, a császári ház társulatokkal összefüggő megnyilvánulásainak szem előtt tartása és a társulatokhoz fűződő kultuszformák támogatása érdemel figyelmet. A mecénások és művek kapcsolatának fő összetevői egyrészt a társulat természetfölötti patrónusa pártfogásának biztosítása és tiszteletének elősegítése. Másrészt fontos tényező a mecénások személyes adottságai, vallásossága, törekvései és érdeklődése, illetve a művek tartalma közti összefüggés.

A mecénások, szerzők és társulatok kapcsolathálózatának áttekintése felhívja a figyelmet a kiadványok mecénásainak a társulatokat létrehozó, irányító és más vonatkozásban is támogató szerepére. A központi szervezésű társulatok kiadványai között arra is van példa, hogy a társulatot szervező megyéspüspök a kiadvány szerzője és mecénása egy személyben. Általános törvényszerűség a mecénások lakóhelyének és a társulatok székhelyének földrajzi közelsége, s a mecénások és a támogatott társulat székhelye közti kegyúri viszony is többször előfordul. Szórványosan megtalálható a kiadványok támogatásának összekapcsolása speciális alkalmakkal, illetve hogy egy mecénás egynél több művet is támogatott. A kiadványok egy részét maguk a társulatok jelentették meg saját költségükön. Az ismert mecénással rendelkező kiadványok többsége a különböző jezsuita gondozású társulatokhoz, Mária kongregációkhoz kapcsolódik, ezek tehát a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően fokozott mértékben törekedtek arra, hogy nyomtatványaik kiadási költségeit jötevvő patrónusok által

fedezzék. A mecénások társadalmi hovatartozása rendszerint párhuzamos a támogatott társulatok tagságának társadalmi összetételével.

A kiadványok elé tűzött célok lényegében megfeleltek a társulatok fő célkitűzéseinek. Ezeknek a céloknak a nagyobb része általános jellegű vallási célkitűzés, mint például Isten, Mária és a szentek tiszteletének és szeretetének növelése; a lelki elmélyedés és az üdvözülés biztosítása; vigasztalás; az istenes élet elsajátítása; a katolikus hit erősítése és elmélyítése. A szerzői szándékok másik csoportja konkrét célok megvalósítására irányul: így a társulati patrónus segítségének elnyerésére adott szükségben; valamilyen áhítatforma megújítására, az erkölcsi tökéletesedésnek és a lelkek gondozásának segítésére. A kiadványokban tehát viszonylag kevés volt a speciálisan társulatinak nevezhető célkitűzés, s elsősorban az általános vallási igények konkrét formában való kielégítését, a társulati élet kereteinek különböző vallási ismeretanyagok közvetítésére történő felhasználását szolgálták.

6. Terjesztés, használat

A társulati kiadványok valóságos elterjedését, a különböző társadalmi rétegekre és csoportokra gyakorolt hatását a terjesztési és használati körülményekre utaló adatok mutatják. A kiadványok ára a kiadványtípus, a kivitel igényessége, a terjedelem és a példányszám függvényében alakult, s a differenciált árak lehetővé tették a társulati tagok különböző igényeinek és lehetőségeinek megfelelő kiadványok beszerzését. A fő terjesztők maguk a társulatok, illetve a mögöttük álló egyházi intézmények, szerzetesrendek voltak. A terjesztést a jezsuiták Mária kongregációiban szervezték meg a legjobban, ahol a társulati tagok újévi és húsvéti ajándékként (*xenia*, *strena*) vagy a kongregációk titulás fő ünnepén rendszeresen hozzájuthattak a kiadványokhoz. Ezen általánosan elterjedt gyakorlat mellett a jezsuita rend helyenként más módon is gondoskodott a társulati tagok ellátásáról a nyomtatványokkal. Így például a müncheni jezsuiták a különböző szodalitások felállítása után néhány évvel, 1614-ben egy ún. könyvelosztó egyesületet hoztak létre Güldenenes Almosen névvel, melynek elsődleges feladata az olvasmányanyagok biztosítása volt a kongregációkban.¹² Ehhez hasonlítható intézmény Magyarországon csak száz év múlva jött létre, amikor Sautter Zsigmond, a felső-ausztriai Langbath plébánosa 1719-ben ezer forintos alapítványt tett a nagyszombati jezsuitáknál.¹³ E tőke kamataiból in-

¹² BREUER, D.: *Oberdeutsche Literatur 1565–1650*. Deutsche Literaturgeschichte und Territorialgeschichte in frühabsolutistischer Zeit. München, 1979. 110–114., BRÜCKNER, W.: *Zum Literaturangebot des Güldenenes Almosens*. Verifikations- und Beurteilungsprobleme = Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte 47 (1984) 1, 121–139.

¹³ JABLONKAY GÁBOR: *Taxonyi János S. J. XVIII. századbeli magyar író élete és erkölcsstanító példatára*. Kalocsa, 1910. 65–66.

dult meg 1720-ban a Bibliotheca Catechetica kiadványsorozat, amely elsősorban a szélesebb rétegek olvasmányszükségleteit elégítette ki. Ezt követően a Bibliotheca Catechetica jelzés a nagyszombati jezsuita nyomda társulati kiadványainak egy részében is megjelenik.

Az egyéni birtoklás mellett a kiadványok tartalmának fontos közvetítő alkalmi voltak a társulati összejövetelek, közös áhítatgyakorlatok, prédikációk.¹⁴ Ezeknek az összejöveteleknek egyik állandó része volt a társulati kézikönyv felolvasása, emellett azonban más műveket is olvastak. Így ezek a könyvek közvetve az olvasni nem tudó rétegekhez is eljutottak. A társulati könyveket kéziratos másolatokban is terjesztették és használták. A legtöbb felvilágosítással a kiadványok tényleges használatáról a kéziratos bejegyzések szolgálnak. A nyomtatványoknak mintegy negyedrésszében találtunk a korabeli használatra utaló bejegyzést. A bejegyzések aránya az egyes kiadványtípusokban jelentősen eltér: az áhítati könyveknél 1, az alkalmi nyomtatványoknál 6, a társulati könyveknél 31, a felvételi lapoknál 40, az ajándékkönyveknél 53 százalék körül mozog a bejegyzéssel ellátott kiadványok aránya. A bejegyzések túlnyomó többségének nyelve a latin, s csak néhány magyar és német nyelvű bejegyzést találtunk. A bejegyzések tartalmuk szerint két fő típusra, ezen belül több kisebb csoportra oszthatók. Az első típusba a különböző tulajdonosi bejegyzések, szerzői dedikációk tartoznak, ezek aránya az összes bejegyzésnek mintegy 80 százaléka. A második típust a különféle egyéb használói bejegyzések alkotják.

A bejegyzések alapján a kiadványok mintegy kétharmada szerzetesi, egyházi tulajdonban volt, a fennmaradó egyharmadon a társulatok és a világi személyek körülbelül egyenlő arányban osztoznak. A világi tulajdonban lévő kiadványok egy része idővel egyházi, szerzetesi tulajdonba jutott. A kiadványok jóval kisebb arányban voltak a világi papság birtokában, mint a szerzetesekében. Ennek oka egyrészt a szerzetesség nagyobb szerepe a társulatok gondozásában és a kiadványok előállításában, másrészt a kiadványok fennmaradására elsősorban szerzetesi könyvtárakban volt lehetőség. A világi személyek egyedül az elsősorban az ő használatukra szánt felvételi lapoknál vannak túlsúlyban, ezenkívül a kézikönyveknél és az ajándékkönyveknél szerepelnek nagyobb arányban, de számuk itt sem éri el az egyháziakét. Az egyházi és világi tulajdonnak ez az aránya arra hívja fel a figyelmet, hogy a kiadványok jelentős része a társulatokat gondozó egyházi személyek közvetítésével fejtette ki hatását. A 18. század közepétől a világi és társulati tulajdonba került nyomtatványok aránya lassan növekszik, s egyre szélesebb rétegek lépnek közvetlen kapcsolatba a kiadványokkal. A kiadványok világi birtokosainak társadalmi hovatartozására csupán a nemesi származású személyeknél találunk utalást, a többi esetben csak feltételezhetjük a tulajdonosok különböző alacsonyabb rétegekhez tartozását.

¹⁴ INTORP, L.: *Westfälische Barockpredigten in volkshundlicher Sicht*. Münster, 1964. 51–54.

A társulatok saját kiadványaikon kívül más művekkel is kapcsolatba kerültek. Elsősorban a jezsuiták kongregációiról tudjuk, hogy saját használatra kisebb könyvtárakat hoztak létre.¹⁵ A kongregációk tagjai a könyvtárt az e célra beszerzett könyvekkel, ajándékaikkal, végrendeleti hagyományozással állandóan bővítették. Ezeknek a könyvtáraknak az anyagáról a társulatok felosztatásakor azok vagyonáról készített jegyzékek szolgálnak felvilágosítással.¹⁶ A társulati könyvtárak összetételének bemutatására példaként a győri németek Maria de Victoria és Krisztus halála jezsuita kongregációja könyveinek jegyzékét elemeztük.

A Maria de Victoria kongregáció javainak jegyzéke a 31. tétel alatt összesen 21 könyvet sorol fel. A könyvek összértékét 4 florenus 53 krajcárban állapították meg, a társulat egész vagyona 856 florenus 35 krajcárt tett ki. A könyvek között egy latin és egy kétkötetes német nyelvű biblia, valamint egy bibliai konkordancia mellett kizárólag különböző jezsuita szerzők munkái fordulnak elő. A könyvek legnagyobb része prédikáció gyűjtemény, másik, kisebb csoportja vegyes tartalmú aszketikai, teológiai és pasztorációs mű. A könyvanyag összetételében szembetűnő egyrészt a jezsuita szerzők csaknem kizárólagos szereplése, másrészt a nem a laikusok közvetlen használatára, hanem pasztorációs célra szánt művek magas aránya. Ez arra utal, hogy ezeket a könyveket közvetlenül nem a kongregáció tagjai, hanem az őket gondozó jezsuita szerzetesek használhatták, s mintegy az ő kézikönyvtáruk kiegészítésére szolgáltak. A tagok a könyvek anyagi fedezetét biztosították, s rendszerint csupán közvetve, prédikációhallgatás vagy különböző közösségi áhítatgyakorlatok révén ismerték meg azok tartalmát. A túlnyomórészt német nyelvű könyvek a pontosan azonosított művek első kiadásai alapján a 17. század második és főként a 18. század első felében jelentek meg először, tehát egy viszonylag korszerű vallási ismeretanyagot közvetítettek. A könyvek egy részének többszöri kiadása azok nemzetközi elterjedését tanúsítja, s utal arra, hogy a könyvek gyűjtése a 18. század derekán folyt a legkövetkezetesebben.

Némileg változatosabb képet nyújt a Krisztus halála kongregáció könyveinek jegyzéke. Ez a jegyzék a 29. tétel alatt összesen 45 könyvet sorol fel. A kongregáció a felosztatáskor jóval kisebb vagyona ellenére kétszer annyi mennyiségű és csaknem kétszer akkora értékű könyvet mondhatott magáénak, mint a Maria de Victoria kongregáció. A könyvek első, nem túl nagy számú csoportja a bibliához kapcsolódó segédkönyv és katekizmus. A könyvek mintegy kétharmadát a különböző prédikáció gyűjtemények, prédikációs segédkönyvek teszik ki. Ezeknek körülbelül a fele jezsuita szerző műve. A nagy-

¹⁵ DUHR, B.: *Zur Geschichte der Marianischen Kongregationen in Deutschland* = Stimmen aus Maria Laach 78 (1910) 157–168., 290–307., 377–387. itt: 381.

¹⁶ Vö. JUHÁSZ Miklós: *Magyarországi konfraternitások a barokk korban* = Katholikus Szemle 58 (1944). 161–169.

számú prédikáció mellett néhány erkölcstani, teológiai, polémikus és aszketikus művet is találunk.

A kongregációk könyvtárjegyzékei egy a szorosabb értelemben vett társulati kiadványoknál lényegesen szélesebb irodalmi, művelődési programot tükröznek, s egyben a társulatok felé közvetített művelődési anyag legmagasabb szintjét jelzik. A könyvek többségének a kongregációkon túlmutató jelentősége utal, hogy rendszerint szerzetesrendek könyvtáraiba is eljutottak. A szorosabb értelemben vett társulati kiadványok és a kongregációs könyvtárak anyaga között különösen a jezsuita kongregációk esetében nem húzódik éles határ: a könyvtárak állománya — részben a prédikációk közvetítése révén — kiegészítette, továbbfejlesztette azt a tudásanyagot, amit a kongregációk ajándékkönyvei és más kiadványai tartalmaztak. Az ismeretek átadásának ez a lépcsőzetes tagozódása lényegében megfelel a kongregációk különböző műveltségű társadalmi csoportokat egységbe foglaló szerkezetének.¹⁷

7. A társulati kiadványok forrásai

A kiadványok által közvetített irodalmi, művelődési program alapvető kérdése a felhasznált források összetétele, valamint a szerzők és művek viszonya a forrásokhoz. Ezek a források, amelyek egyben a szerzők olvasmányanyagára is fényt vetnek, elsősorban a művek hivatkozásaiból ismerhetők meg. A hivatkozások egy rendkívül összetett, sokrétű forrásanyagot takarnak. A felhasznált források körét minden kiadványtípusban alapvetően a szerzők iskolázottsága, műveltsége határozza meg. A társulati kézikönyvek közül rendszerint azoknak igényesebb a forrásanyaga, amelyek általánosan elterjedt társulat-típushoz kapcsolódnak, míg a helyhez kötött kisebb társulatok kézikönyveinek forrásbázisa általában szerényebb. Ugyanebben a kiadványtípusban megfigyelhető az idézett források differenciálódása a társulatokat gondozó rendek szerint: a leg-sokrétűbb forrásanyaggal a ferencesek, jezsuiták, trinitáriusok és domonkosok által gondozott társulatok többnyire ugyanezekhez a rendekhez tartozó szerzők által összeállított kézikönyveiben találkozunk.

Az áhítati és ajándékkönyvek egy része nem speciálisan társulati használatra készült, szerzőik többnyire egy szélesebb közönséget tartottak szem előtt. Másfelől ezek a kiadványok adták a legtágabb lehetőséget a különböző elbeszélő tartalmak közvetítésére. A két tényező együttesen magyarázza, hogy az ebbe a kiadványtípusba tartozó műveknek a forrásanyaga a legváltozatosabb. Ugyanitt megfigyelhetjük, hogy a helyi társulatokhoz fűződő, szerényebb képességű

¹⁷ BRÜCKNER, W.: *Begriff und Theorie von Volkskultur für das 17. Jahrhundert*. In: BRÜCKNER, W. — BLICKLE, P. — BREUER, D. (Hgg.): *Literatur und Volk im 17. Jahrhundert*. Probleme populärer Kultur in Deutschland. Wiesbaden, 1985. 3–21. — CHATELLIER, L.: *L'Europe des dévots*. Paris, 1987. 129–151.

szertől származó áhítati művek kevésbé sokrétű forrásanyagot idéznek. Az alkalmi prédikációkra még fokozottabban érvényes, hogy forrásaikat szerzőik felkészültsége határozza meg. Ezekben a beszédekben megnő a más kiadványtípusokban is használt bibliai idézetek, valamint a bibliakommentárok és más kézikönyvek, beszédek, beszédgyűjtemények szerepe, bár a döntően bibliai hivatkozásokra épülő kiadványok a kézikönyvek és az áhítati művek csoportjában is megtalálhatók.

A kiválasztott példák alapján kirajzolódnak előttünk a társulati kiadványok forrásanyagának főbb csoportjai. Ezek a pontosan azonosított szerzőket és műveket figyelembevéve a következők: 1. Szinte minden kiadványnak nélkülözhetetlen forrása a *Biblia*. Ezeknek a hivatkozásoknak a rendszere, a bibliai szövegek értelmezése, az idézetek és a kontextus viszonya szinte nyomtatványonként különbözik. Csak elvétve hivatkoznak a kiadványok a különböző bibliai magyarázatokra, kommentárookra (Tirinus). 2. A hivatkozott források külön csoportját alkotják a nagyrészt a keresztény humanizmus által közvetített antik görög és római szerzők (Demosthenes, Platon, Cassiodorus, Aristoteles, Seneca, Cicero). 3. Nagy számban szerepelnek az egyházatyák és a késő antikvitás keresztény írói (Ambrus, Ágoston, Jeromos, Nagy Szt. Gergely, Aranyászú Szt. János, Nagy Szt. Leó pápa, Cyprianus, Sophronios, Tertullianus), illetve művei (*Symbolum Quicumque*), valamint a különböző neves (Bernát, Tamás, Bonaventura, P. Damiani, Anselmus, H. a S. Victore) és kisebb középkori egyházi szerzők (III. Ince pápa, E. S. de Piccolomini, A. Carnotensis), misztikusok (Gertrud, Mechtild, Birgitta) és a devotio moderna képviselői (Kempis). A 2. és 3. csoportba tartozó források nagy részét a kiadványok rendszerint másodkézből, különböző kézikönyvek, kompendiumok nyomán idézik, s csak néhány esetben gondolhatunk nyomtatott kiadások közvetlen használatára. A neves antik és középkori írók idézésénél gyakran megfigyelhető, hogy a rájuk való hivatkozással az idézetek és művek tekintélyét kívánták növelni.

A források másik, nagyobb részét a közvetlenül felhasznált művek alkotják. 4. Mindenekelőtt ide tartoznak a társulatokat gondozó szerzetesrendek speciális történeti (Wadding, Annuae S. J.) és aszketikus művei (Maria de Agreda, Alanus de Rupe, Castellanus), valamint a társulatok titulussával, tituláris szentjével kapcsolatos kiadványok (Trithemius, Dorlandus, Polius, Landberger). 5. Külön csoportot alkotnak a későközépkori és 16–17. századi, részben magyar vonatkozású történeti (Bonfini, P. Aemilianus, Septemcastrensis (Georgius de Hungaria), Georgievics, Lonicerus, Boterus), egyháztörténeti művek (Maffei, N. K. Xantopulos, Baronius, Bzowski), útleírások (Ramusio). Ezek idézésekor megfigyelhető a folyamat, melynek során a rendkívüli, gyakran legendás történeti események leírásai új szövegösszefüggésbe kerülve „exemplumokká” alakulnak, ami az idézett szövegek műfaj- és funkcióváltásának átfogó problematikájára utal. 6. A kiadványok elbeszélő anyagának fontos forrásai a későközépkori exemplumgyűjtemények nyomtatott kiadásai (Speculum exemplo-

rum, Cantipratanus) és a 16–17. századi példatárak (Stengel, Herolt), szentélerajzok és legendagyűjtemények (Bonaventura, Ribadeneira, Albicius, Surius, Brunner, Raderus, Maffei, Lippeloo), valamint a más idézeteknek is forrásul szolgáló prédikációk és prédikáció gyűjtemények (Pelbárt, Jonghen, Laselve, Szt. Amadeus, Ferselius, Carthagen, L. de Ponte). A két utóbbi forráscsoportba tartozó művek nagy száma és gyakori idézése azt mutatja, hogy a társulati kiadványok jelentős szerepet játszottak a különböző középkori és kora újkori elbeszélő szövegek közvetítésében a szélesebb rétegek felé.¹⁸ 7. Elsősorban a jezsuita gondozású társulatok kiadványainak forrásaiként nagy számban szerepelnek a különböző jezsuita aszketikus szerzők művei (Drexel, Chavassius, Faber, Rho, Vieira, Andrade, Chrysogonus, Engelgrave, Hevenesi, Bourghesius, d'Averoult, Platus). 8. Alkalomszerűen találkozunk az idézett források között egyéb újabb aszketikus (Blosius, Szt. Antoninus) és enciklopédikus, teológiai művekkel (Lycosthenes — Zwinger, Contenson), liturgikus szövegekkel (Szt. Jakab liturgiája, Halotti liturgia) és egyházi forrásokkal (a tridenti zsinat jegyzőkönyvei). Ezekbe a fő csoportokba a többi társulati kiadvány forrásai is besorolhatók, s ezek a forráscsoportok egyben utalnak a kiadványok által közvetített eszmeáramlatokra, műfajokra és az ismeretanyag tematikus egységeire.

8. Tartalmi, szerkezeti és műfaji sajátosságok

Tartalmi szempontból a kiadványok közös vonása, hogy az adott társulat eszmekörén és a társulatok gondozóinak sajátos törekvésein túl a legtöbb esetben általános jellegű vallási tudásanyagot is közvetítenek: a társulatokkal kapcsolatos speciális történeti, gyakorlati és áhítati tudnivalók mellett a különböző kiadványtípusok eltérő mértékben és formában történeti, egyháztörténeti, jogi, teológiai és hitvédelmi ismereteket is tartalmaznak. Az áhítati részek fő tartalmi egységei az általános vallási gyakorlatok (gyónás, áldozás, mise, imádság, elmélkedés stb.), a különböző teológiai tételek gyakorlati megközelítése (szentháromság, oltáriszentség, Isten, Mária, szentek tisztelete), erénygyakorlatok meghatározott erények megszerzéséhez és megőrzéséhez, ünnepek, az emberi élet utolsó dolgai, szentségek és egyházi szertartások, valamint az alapvető liturgikus és más vallási alapszövegek értelmezése. Tartalmi sokrétőségükkel különösen a Mária kongregációk ajándékkönyvei emelkednek ki a többi társulat-típus kiadványai közül.

A kiadványok szerkezetét rendszerint a társulatok sajátos feladata, működése, a használat gyakorlati szempontjai és az adott kiadványtípus sajátos követelményei határozzák meg. Kedvelt szerkezeti megoldás a különböző időbeli

¹⁸ BRÜCKNER, W.: *Exempelsammlungen*. 3. Nachmittellalterliche katholische Exempelsammlungen. In: *Enzyklopädie des Märchens*. Bd. 4. Lief. 2/3. Berlin — New York, 1983. 609–626. itt: 617–618.

egységek alkalmazása (kalendárium, officium, kongregációs napirend, novena stb.), de többször előfordul a térnek mint szövegrendező elvnek a felhasználása is (lelki zarándoklat). A harmadik lehetőség a szövegek csoportosítása tartalmi szempontok szerint (pl. erények, a társulat titulussal kapcsolatos, illetve egyéb áhítatformák), s néhány esetben megtaláljuk az allegorikus formát is. Mindez arra utal, hogy a társulati nyomtatványok anyagrendezési elvei szoros kapcsolatot mutatnak a barokk áhítati irodalom más kiadványainak szerkezetével.¹⁹ A kézikönyveknél megfigyelhettük a kiadványtípus szerkezetének kialakulását, megszilárdulását és lassú átalakulását, illetve már meglévő szerkezeti megoldások átvételét más társulatok és társulat-típusok kiadványaiból. A fő szerkezeti egységek aránya és sorrendje gyakran ugyanazon a kiadványtípuson belül is különbözhet, s az egy társulat-típushoz kapcsolódó, azonos típusú kiadványok között is lényeges eltérések figyelhetők meg. Ezzel szemben a helyhez kötött és a helyhez nem kötött társulat-típusok kiadványai között nincs lényeges szerkezeti eltérés. Nemcsak a Mária kongregációk, hanem a többi társulat kiadványaiban is megfigyelhető a tanító elem és az áhítati részek, ezen belül a kötött imádság- és énekszövegek szerepének fokozatos növekedése, a hagyományos áhítatformák és az elbeszélő szövegek háttérbe szorulása, az új kultuszformák előtérbe kerülése és a kezdeti differenciálódás után a kiadványok tartalmi, szerkezeti egységesülése, mellyel párhuzamosan jellegzetes 17. századi megoldások is tovább élnek a 18. század közepéig, esetenként a század végéig.

A tartalomhoz és a szerkezethez hasonlóan nagy változatosságot mutat a szöveganyag műfaji összetétele. A társulati kiadványok sajátos szövegtípusai mellett (pl. tájékoztató leírás a társulat eredetéről, történetéről, céljáról, regula, regulamagyarázat, búcsúrendszer) a prózai és verses áhítati műfajok széles skálája fordul elő. A leggyakrabban szereplő nem elbeszélő prózai műfajok az elmélkedés (ez néha lehet verses is), lelki olvasmány, bibliai és más idézet, imádság, buzdítás, oktatás, tanulság, intés, erkölcsi tanítás, aforizma, okfejtés, megfontolás, megbeszélés, prédikáció. Előfordul ezenkívül az erénykatalógus, lelki tükör, értekezés, tanács, vitairat, fiktív levél, fiktív végrendelet műfaja is. A párbeszédes prózai műfajok a fiktív dialógus, az alkalmi színmű és az oktató párbeszéd. Verses műfajok a litánia, zsoltár, himnusz, ének, verses életrajz, dicsőítő költemény és responzórium. Több különböző műfajt egyesítő szöveg-szervező egység az officium és az ún. áhítat (napi áhítat).

A kiadványok az elbeszélő műfajok közvetítésének is fontos eszközei, amelyek a következők: „exemplum”, történet, mirákulum, eredetlegenda, látomás, szentéletrajz, legendás történeti esemény. Az elbeszélő elemek integrálásának mértéke a szöveggörnyezetbe változatos: általában nem önmagukban állnak, hanem egymással és a különböző egyéb műfajú áhítati szövegekkel egyaránt szorosan összekapcsolódnak. Kiválasztásukat elsősorban a nekik szánt funkció

¹⁹ Vö. GAJTKÓ István: *A XVII. század katolikus imádságirodalma*. Bp. 1936.

határozza meg: szerepük rendszerint a narratív jellegű kateketikai díszítés, s amellet, hogy szórakoztatnak, elsősorban a tanítást, a társulati tagok összetartozásának megerősítését és a mindennapi életbe való integrációját szolgálják. Az elsősorban a jezsuiták és a ferencesek által alkalmazott elbeszélő szövegegyanyag előfordulása a különböző kiadványtípusokban jelentősen eltér egymástól: míg az alkalmi nyomtatványokban és a felvételi lapokon egyáltalán nem szerepel, az áhítati művekben és az ajándékkönyvekben viszonylag gyakrabban fordul elő, a legtöbb elbeszélő szöveg a kézikönyvekben található. Az elbeszélések középpontjában rendszerint a társulat által terjesztett kegyelemközvetítő eszközök (rózsafüzér, korda, skapuláre), a társulati patrónus vagy más különösen tisztelt szent (boldog) életének csodás eseményei és a neki tulajdonított mirákulumok, a társulati tagok vagy más szentéletű ifjak példája és erényei, a társulati áhítat megalkotójának, a társulatot gondozó rend alapítójának vagy a havi szenteknek a legendás életrajza, látomása és csodái állnak. A műfajoknak és témáknak ebből a gazdagságából következik, hogy a társulati kiadványokkal érintkező egyéb áhítati kiadványtípusok száma is tekintélyes: ezek elsősorban a különböző legenda- és példagyűjtemények, szentéletrajzok, mirákulumos könyvek, Atlas Marianusok, a látomásirodalom termékei, offíciumok, halottas könyvek, lelki kalauzok, katekizmusok, lelki zárándoklatok, elmélkedésgyűjtemények, lelkigyakorlatos és imádságos könyvek, mariológiák, a napi használatra szánt különféle egyéb áhítati kézikönyvek típusai, valamint a prédikáció és a vallásos ponyvairodalom.

A tartalmi, szerkezeti és műfaji elemzés néhány ponton tovább bővíti a kiadványok használati összefüggéseiről rajzolt képet. A különböző művelődési szintek és az ezeknek megfelelő használati rétegek párhuzamos jelenléte egy kiadványtípuson belül — ha egymástól némileg eltérő mértékben is, de — mind egyik kiadványtípusban kimutatható. Ebből következik, hogy a különböző kiadványtípusok nem mindig különülnek el egymástól a használat szempontjából. A különböző művelődési szintek együttes előfordulása mellett gyakran megfigyelhető a kiadványtípusok, sőt az egyes kiadványok összetételének életkor, egyházi-világi állapot, társadalmi és művelődési rétegek szerinti differenciálása. Lényeges vonás, hogy a nyomtatványok jelentős része a magánáhítat és a közösségi devóció céljaira egyaránt alkalmas volt. A kiadványok jelzik a vallási és egyéb ismeretanyagok popularizálódási folyamatának állomásait, melynek során egy, a szűkebb egyházi használatban nagyrészt már meglévő tudásanyag új tartalmi elemekkel, műfajokkal kiegészítve és speciális formába öntve egyre szélesebb rétegeknek lesz hozzáférhető.

9. Illusztrációk

A kiadványoknak mintegy 15–20 százalékában található valamilyen illusztráció, ami kb. 50 különböző társulat és társulat-típus között oszlik meg.²⁰ Ez az eddig ismert összes társulatnak valamivel kevesebb mint 5 százaléka. A felvételi lapoknak mintegy kétharmada, a társulati kézikönyveknek 30 százaléka, az ajándékkönyveknek és az áhítati műveknek mintegy 10 százaléka jelent meg illusztrációval, míg az alkalmi nyomtatványokban csak kivételesen találkozhatunk ábrázolással. Az ikonográfia alapján megállapíthatjuk, hogy a társulatok nemcsak speciális kiadványtípusok, hanem egy sajátos sokszorosított grafikai anyag kialakulását is elősegítették. A hazai és külföldi metszők a konvencionális kifejezőeszközök, az általánosan használt motívum kelléktár egy részét új funkcióban alkalmazták, s a széles körben elterjedt ikonográfiai megoldások mellett néhány speciális ábrázolástípust, új tartalmi és formai elemeket is létrehoztak, illetve közvetítettek. A képek egyik része a társulatok titulusát jeleníti meg. A metszetek másik csoportja csupán közvetve kapcsolódik a konkrét társulathoz, amennyiben az elnevezést adó személy valamelyik más ábrázolástípusát képviseli. Végül van néhány olyan metszetsorozat és illusztráció-együttes, amely a kiadvány szövegrészeivel függ össze s nem minden részében kapcsolódik közvetlenül az adott társulathoz vagy annak titulusához. Ilyen lapok rendszerint a kézikönyvekben, az ajándékkönyvekben és az áhítati művekben találhatók, míg a felvételi lapok és az alkalmi kiadványok általában a társulat titulusát vagy a névadó személy valamely ábrázolástípusát tartalmazzák. A felvételi lapok és az alkalmi kiadványok illusztrációi ezenkívül néhány esetben a társulat konkrét célkitűzését, feladatát is megjelenítik. Kiegészítő motívumként előfordul a társulati tagok, valamint a társulatnak otthont adó település bemutatása, némely motívum pedig a társulatot gondozó szerzetesrendre, esetleg az ábrázolás mecénására utal. Ezek a motívumok egyben jelzik a közvetlen kapcsolatot a társulattal. A képek egyik része csupán egyetlen motívumra épül, másik része több különböző motívum kombinációjával jött létre. Viszonylag nagy számban fordulnak elő a különböző szimbolikus, allegorikus kompozíciók, motívumok és motívumkombinációk, míg az elbeszélő tartalmak képi megjelenítése az alkalomszerű narratív elemek mellett elsősorban a sorozatoknál fordul elő.

A társulatokhoz közvetlenül kapcsolódó ábrázolások nagy vonalakban mutatják a szervezetek társadalmi, vallási funkcióit. Jelzik azt a folyamatot, melynek során az ábrázolások jórészt a hagyományos kifejezőeszközök, képi programok felhasználásával és a megváltoztatott képkompozíció segítségével új kul-

²⁰ TUSKÉS, G. — KNAPP, É.: *Graphische Darstellungen in den Publikationen barockzeitlicher Bruderschaften* = *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 52 (1989) 3, 353–372., vö. BORSA Gedeon: *A bibliográfiai egység fogalma a régi nyomtatványoknál* = *MKsz* 1985/3–4. 262–275.

turális impulzusokat közvetítenek. Ezek közül legfontosabb a didaktikus szándék, a különféle kultuszformák, áhítatgyakorlatok, vallási ismeretek és cselekvésformák feldolgozása, népszerűsítése. A társulatok alapvető célkitűzései közé tartozott a szegények, betegek, haldoklók gondozása, a halottak eltakarítása és a tisztítótűzben szenvedő lelkek sorsának megkönnyítése, valamint a zárándoklatok szervezése. Mindez az ábrázolások motívumaiban jól megragadható. A speciális feladatok közül megjelenik a képeken a török fogságba esett keresztény foglyok kiszabadításának gondolata, ami a 17. század végén és a 18. század első felében volt aktuális. Ezenkívül számos változatban hangsúlyozzák a kompozíciók a Máriának és a szenteknek tulajdonított közvetítő szerepet, valamint a társulatok, a társulati szabályok és a társulatok által terjesztett kegyelemközvetítő eszközök hatékonyságát. A társulatok egy részének protestánsellenes vonása az ikonográfiában csak közvetve, a szervezetek által terjesztett kultuszformák és a társulati titulusok (rózsafűzér, oltáriszentség, szentháromság) ábrázolásán keresztül jelenik meg.

Ha a nemzetközi összehasonlítás kedvéért egy pillantást vetünk a szomszédos bajor, osztrák területek társulatainak képanyagára, a külföldi anyagban a hasonló szerkezeti megoldások mellett első pillantásra szembetűnik a tematika többrétűsége, egyes motívumok (pl. veduták) gyakoribb előfordulása és az illusztrált kiadványok magasabb aránya. Ezek az ábrázolások a kiadványtípusok és az egész szervezeti forma megkésett kialakulása miatt Magyarországon néhány évtizeddel később jelennek meg, mint például osztrák területen, s hiányzik a művészeket rendszeresen foglalkoztató, gazdag társulatoknak a sokasága, amely tetszés szerinti számú, magas színvonalon illusztrált nyomtatvány kiadására adott lehetőséget. Az ikonográfiai, motívikus összefüggések és a készítő mesterek azonossága mellett néhány esetben külföldi társulati kiadvány illusztrációjának közvetlen előképként történt felhasználását is megfigyelhettük.

A képeket a kiadványokban rendszerint címlapelőzékként, ritkábban címlapképként a címlapon, a címlap után vagy a címlap hátoldalán, valamint belső illusztrációként, illetve illusztráció sorozat vagy együttes tagjaként helyezték el. Külön csoportot alkotnak azok az ábrázolások, amelyek a felvételi lapok, néha az alkalmi nyomtatványok egész első oldalát betöltik, illetve amelyeket egy egylapos nyomtatvány közepén szedett szöveg vesz körül. A belső illusztrációk lehetnek egész oldalasak, máskor viszont — esetleg fejléc vagy záródísz funkcióban — csupán az oldal egy részét töltik ki, míg az oldal fennmaradó részén többnyire a képpel kapcsolatos, ritkábban attól független szedett szöveg olvasható. Néhány kiadásban az ajánlás szövege külön felhívja a figyelmet a címlapelőzésekre.

Az illusztrációk szerepére utalnak a metszetek feliratai. Ilyen felirat a képeknek mintegy a kétharmadán található. Ezeknek nagy része rövidebb-hosszabb címfelirat a kép alsó vagy felső szegélyén, kisebb részük a képbe komponált írásszalag vagy más feliratos mező, s néhányszor a kétféle megoldás

kombinációja is előfordul. A belső illusztrációk egy részéhez a metszett feliratokon kívül szedett szövegek is kapcsolódnak. Ezek elsődleges feladata az ábrázolások értelmezése, bővítése allegorikus vagy szimbolikus jelentéssel és a kapcsolat megteremtése a kiadvány egyéb szövegeivel. A kiadványok egy részénél az illusztrációk már első pillantásra jelzik, hogy mely társadalmi rétegeknek szánták őket, más esetekben ilyen különbségtétel nem lehetséges. Az előkelő társulatok (kongregációk, harmadrendek stb.) kiadványainak illusztrációi általában magasabb technikai színvonalon, összetettebb ikonográfiával készültek, szemben a szélesebb rétegeket felölelő szervezetek nyomtatványaiban található metszetek szerény technikai színvonalával, leegyszerűsített ikonográfiájával.

10. Összegzés

A társulati irodalom magyarországi megjelenésének alapvető feltétele az volt, hogy a katolikus egyházi szervezet török uralom alatti csaknem teljes felbomlásával párhuzamosan jelentősen megnövekedett a világi rétegek vallási önállósága, s hogy ezeknek a rétegeknek a vallási ellátására és irányítására a török hódítás utolsó félévszázadában és a török kiűzése után az egyházi szervezet kiépítésével párhuzamosan létrehozták a vallásos társulatokat. A 17. század közepétől kezdve ezek a laikus vallási szervezetek és kiadványaik — a népszerű barokk vallásosság másik alapvető szervezeti keretéhez, a búcsújáráshoz és annak irodalmához, a mirákulumirodalomhoz hasonlóan — növekvő szerepet játszottak a magán- és közösségi áhítatokban, s a széles rétegeket átfogó kulturális cserekapcsolatok egyik fontos színterét jelentették. Ebben a rendszerben a kiadványok olvasmányanyagai — azon túl, hogy a fennálló társadalmi viszonyok kognitív, normatív legitimációs eszközét jelentették — a felölelt cselekvésformák, tárgyak, szövegek, képek stb. által alapvető tájékozódási és integrációs mintát kínáltak, s fontos szerepet játszottak meghatározott kulturális értékek közvetítésében, szervezésében, rögzítésében és újratermelésében.

Egyes szerzők és művek koncepcióját, illetve egész kiadványtípusok és társulatok irodalmi kínálatát egyaránt megvizsgálva bizonyossá vált, hogy a jelentős műveltségi anyagot hordozó népszerű barokk áhítati irodalom előállítói, terjesztői és használói között ezután a társulatokat is nyilván kell tartani, s hogy kiadványaikat előkelő hely illeti meg ennek az irodalomnak a rendszerében. A társulati nyomtatványok beletartoznak abba az átfogó folyamatba, melynek során a virágzó későközépkori és kora újkori vallásos könyv- és szövegtermelés kiadványtípusai és műfajai lassan átalakulnak, új könyvtípusok, műfajok és szövegszervezési koncepciók jönnek létre, amelyek részben átveszik és új összefüggésbe helyezik a korábbi szövegeket, s ezzel biztosítják a kulturális kommunikáció folyamatosságát. A társulati kiadványok alapvető vonása a kiadványtípusok, szerzők, megjelenés, terjesztés és használat nemzetközisége, a hazai és

külföldi anyag tartalmi, szerkezeti és műfaji hasonlósága, kölcsönhatása, s hogy a tudást feldolgozva, mintegy a mindennapi élet keretei közé integrálva közvetítik. A kiadványokat létrehozó szervezeti formákhoz hasonlóan a tőlünk nyugatra fekvő területekhez viszonyítva a társulati irodalom magyarországi megjelenését és kifejlődését is bizonyos megkésetttség jellemzi: kialakulása és első kiteljesedése a 17. század második felére, fénykora az 1720–1770 közötti évtizedekre, gyors hanyatlása a század végére tehető. A forrásanyag kisebb részének kivételével, amelyre a latin nyelv kizárólagossága jellemző, a latin és a német nyelv közvetítő szerepének fennmaradásával párhuzamosan fokozatosan előtérbe kerül a nemzeti nyelvek használata, aminek révén a korábban csak latinul hozzáférhető szövegek anyanyelvi közvetítése mellett a kiadványok fontos szerepet játszottak az anyanyelvűség terjesztésében és művelésében.

A forrásanyag felhívja a figyelmet a fordítások, átdolgozások, összeállítások és közvetlen átvételek kulturális jelentőségére, s egyben jelzi a széles rétegeknek rendelkezésre álló vallási tudásanyag összetételét. A legfontosabb közvetítő csatornát a társulatokat gondozó régi és új szerzetesrendek jelentették: egyrészt szoros kapcsolat van a különböző rendek általános eszmei iránya, törekvései és a társulati kiadványok megjelenési sajátosságai között. Másrészt a világi papi gondozású társulatok kiadványai néhány kivételtől eltekintve jóval később jelennek meg a szerzetesi gondozású társulatok nyomtatványainál, s részben azok megoldásait veszik át. A 18. század közepén megnő a világi papi szervezésű társulatok jelentősége, s ezek irodalma a vidéki plébániahálózat közvetítésével a legszélesebb rétegekhez is eljut.

A társulati irodalom forrásainak vizsgálata megmutatta, hogy a kiadványok a vallási alapszövegek, a középkori és a korabeli új szövegek és műfajok mellett jelentős mennyiségű későközépkori és kora újkori elbeszélő szöveget is tartalmaznak. Ez utal ennek az irodalomnak az alapvető tradicionalitására a szövegek és az eszmék (pl. devotio moderna, a keresztény humanizmus áramlatai, sztoicizmus) tekintetében, amely mellett az új kulturális áramlatok (pl. katolikus reform, a barokk aszkézis rendi változatai, az egyházi felvilágosodás) hatása is lemérhető. A forrásanyag lehetőséget adott a különböző áhítati műfajok kapcsolatrendszerének, integrációjának, szöveg és kép kapcsolatának, valamint az áhítati irodalom érintkező kiadványtípusainak tanulmányozására. Tartalmi szempontból meghatározó a kiadványok többségének vallási, aszketikus és oktató-nevelő célkitűzése; szorosabb értelemben vett tudományos műveket csupán a Mária kongregációk ajándékkönyvei között találtunk. Jórészt ugyanitt fordult elő az a néhány nyílt protestánsellenes megnyilvánulás is, ami egyébként teljesen hiányzik a kiadványokból.

Az elemzés felhívta a figyelmet arra, hogy a katolikus barokk egyházi irodalom társadalmi rétegződése lényegesen differenciáltabb annál a korábbi elképzelésnél, amely ezt az irodalmat két nagy részre, egy udvari jellegű (jórészt

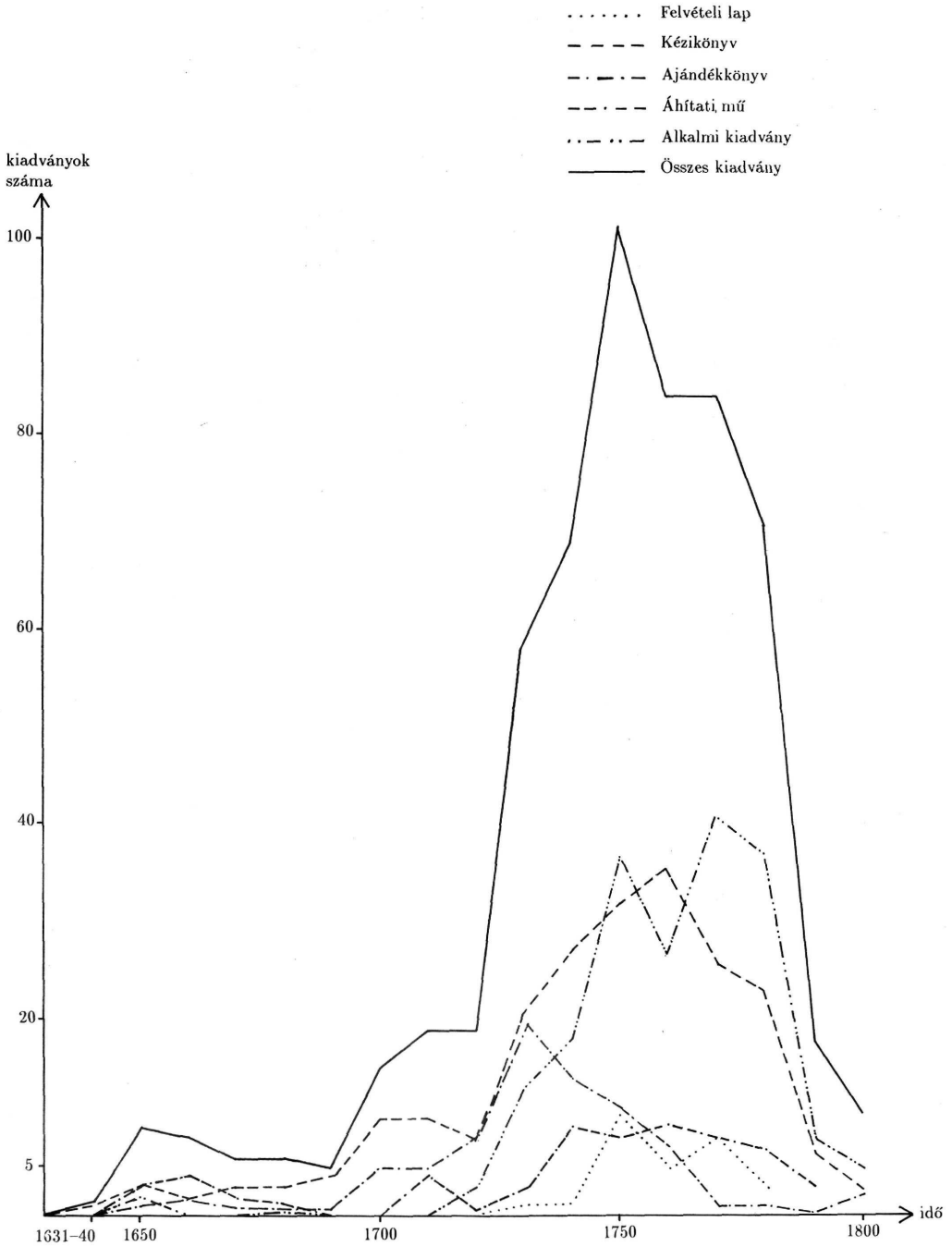
jezsuita eredetű) és egy népszerű (elsősorban ferences) irodalomra osztotta.²¹ Eltekintve attól, hogy a két csoport között számos átmeneti forma található, s hogy a két csoporthoz hozzárendelt két szerzetesrendnek is megvolt a különböző igények szerint differenciált saját irodalmi kínálata, ennek az irodalomnak alapvető vonása, hogy közvetítése a szélesebb rétegek felé lépcsőzetes formában, különböző szinteken történt. A társulati kiadványok tanúsága szerint nincsenek éles határok a különböző rétegeknek szánt irodalmi kínálatok között: a szöveghordozók címzettre hangoltsága mellett a széles skálán elhelyezkedő átmenetek és fokozatok sorozata jellemző. A kiadványok közvetlen használói közé a főnemesség és az egyházi rétegek mellé a 18. század első felében a kisnemesi, értelmiségi, polgári rétegek, a század második felében pedig az alsó, kézműves és paraszti csoportok is felzárkóznak, ekkor azonban a legmagasabb rétegek már egyre kevésbé számíthatók a kiadványok elsődleges fogyasztói közé. A kiadványok olvasótábora tehát a 18. század közepén egy rövid időre a legszegényebb falusi, városi rétegektől a polgári és nemesi rétegeken át a főnemességig terjedt: mindegyik rétegnek megvoltak a lényegében ugyanazt a tartalmat különböző hangsúlyeltolódásokkal, a neki megfelelő igényszinten közvetítő kiadványai és kiadványtípusai. A társulati nyomtatványok jól körülhatárolható csoportját a jezsuita kongregációk kézikönyvei, ajándékkönyvei és áhítati művei alkotják, amelyek jelentősen kibővítve a jezsuita iskolarendszer tananyagát önmagukban is egy komplex irodalmi, művelődési programot közvetítenek és egyben mutatják a populáris kultúra társadalmi rétegződését. A műveltségbeli különbségeknek ez az áthidalása a kiadványokban jelzi a társulatok szerepét a különböző társadalmi rétegek összefogásában, integrációjában.

A 18. század második felében a legalsó rétegek közvetlen fogyasztóvá válásával párhuzamosan megkezdődik a nyomtatványok tartalmi, szerkezeti és műfaji egységesülése, egyszerűsödése. A társulatok kritikájával egy időben megjelenik a kiadványok felvilágosult bírálata. A társulati életforma és vele együtt a kiadványok 18. század végi gyors hanyatlása ellenére a 19. században megfigyelhető a tartalom megváltozása mellett a jellegzetes barokk formák továbbélése, illetve újjáéledése, amelyek alkalmasszerűen a 20. századot is megérik. A társulatok funkcióinak egy részét a 19. században a céhek és a különböző vallási egyesületek veszik át, s a barokk kori laikus vallási szervezetek művelődési hatása megszűnésük után ezeken keresztül továbbra is érvényesül.

²¹ Vö. *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp. 1964. 215.

1. sz. melléklet

*A társulati kiadványok időbeli elterjedése
kiadványtípusok szerint*

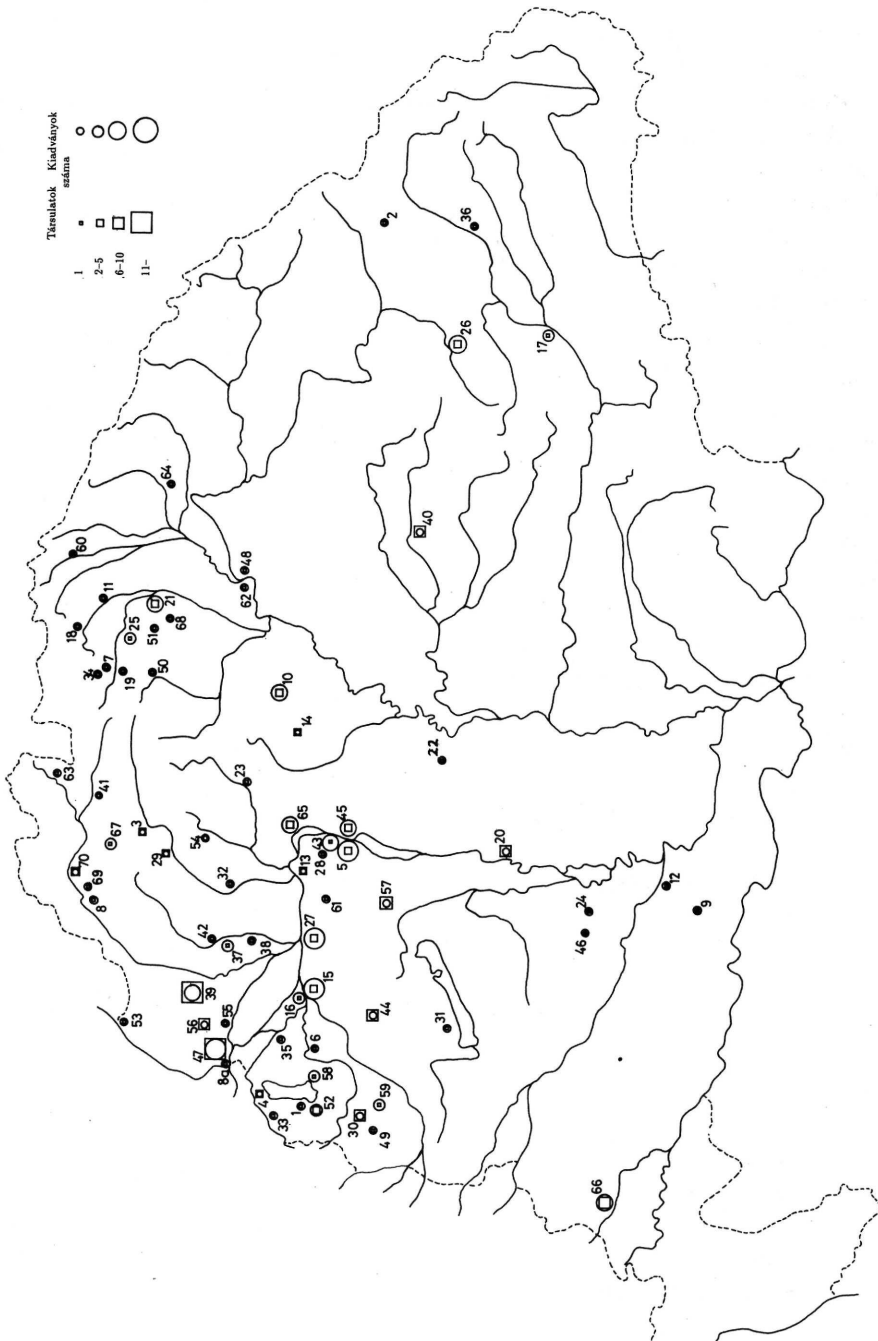
2. sz. melléklet

A kiadványok megoszlása társulatok szerint

Kiadványok	Társulatok	
	Helyi	Helyhez nem köthető
1	88	13
2	27	6
3	13	3
4	5	
5	3	
6	3	1
7	2	1
8		2
9	1	
10		2
11		
12		
13	1	1
14		
15	1	
16		2
17		
18		
19	1	
.		
.		
26	1	
.		
.		
32	1	
.		
.		
38	1	
.		
.		
58	1	

3. sz. melléklet

A helyi társulatok kiadványai

3. sz. melléklet

A helyi társulatok kiadványai

- 1 Bánfalva (Sopronbánfalva)
- 2 Beszterce (Bistrița)
- 3 Besztercebánya (Neusohl, Baňská Bystrica)
- 4 Bruck/Leitha (Lajtahidas)
- 5 Buda
- 6 Csorna
- 7 Csütörtökhely (Štvrtok nad Hornadom)
- 8 Demény (Domaniža)
- 8a Dévény (Theben, Devin)
- 9 Diakovár (Dakovo, Djakovo)
- 10 Eger
- 11 Eperjes (Prešov)
- 12 Eszék (Osijek)
- 13 Esztergom
- 14 Gyöngyös
- 15 Győr
- 16 Győrsziget
- 17 Gyulafehérvár (Karlsburg, Alba Julia)
- 18 Héthárs (Siebenlinden, Lipiany)
- 19 Igló (Neudorf, Spišska Nová Ves)
- 20 Kalocsa
- 21 Kassa (Kaschau, Košice)
- 22 Kecskemét
- 23 Kékkő (Blauenstein, Modrý Kameň)
- 24 Kéménd
- 25 Kluknó (Kluknau, Kluknava)
- 26 Kolozsvár (Klausenburg, Cluj)
- 27 Komárom
- 28 Kovácsi
- 29 Kőrmöcbánya (Kremnitz, Kremnica)
- 30 Kőszeg
- 31 Lesencetomaj
- 32 Léva (Lewentz, Levice)
- 33 Loretó (Maria Loreto)
- 34 Lőcse (Leutschau, Levoča)
- 35 Magyaróvár (Mosonmagyaróvár)
- 36 Marosvásárhely (Tirgu Mureș)
- 37 Nagymőke (Veľké Janíkovce)

- 38 Nagyszeg (Egyházasnagyszeg, Nad'seg)
- 39 Nagyszombat (Tyrnau, Trnava)
- 40 Nagyváradi (Oradea)
- 41 Németlipcse (Nemecká L'upča)
- 42 Nyitra (Neutra, Nitra)
- 43 Óbuda-Kisbuda
- 44 Pápa
- 45 Pest
- 46 Pécs
- 47 Pozsony (Pressburg, Bratislava)
- 48 Rakamaz
- 49 Rohonc (Rechnitz)
- 50 Rozsnyó (Rosenau, Rožňava)
- 51 Rudnok (Rudnó)
- 52 Sopron
- 53 Szakolca (Skalica)
- 54 Szébelléb (Sebechleby)
- 55 Szenc (Wartberg, Senec)
- 56 Szentgyörgy (Sankt Georgen , Svätý Hur)
- 57 Székesfehérvár
- 58 Széplak (Fertőszéplak)
- 59 Szombathely
- 60 Sztropkó (Stropko)
- 61 Tata
- 62 Tokaj
- 63 Trsztena (Trstená)
- 64 Ungvár (Užgorod)
- 65 Vác
- 66 Zágráb (Agram, Zagreb)
- 67 Znióvárálja (Kláštor pod Zniiovom)
- 68 Zsebes (Žebeš)
- 69 Zsigmondháza (Orlové)
- 70 Zsolna (Sillein, Žilina)

4. sz. melléklet

A kiadványok nyelvi megoszlása

Nyelv	Kiadványtípus					
	Felvételi lap	Kézikönyv	Ajándék- könyv	Áhítati mű	Alkalmi kiadvány	Összes kiadvány
Latin	1	36	79	23	40	179
Magyar	13	104	1	16	12	147
Német	14	50	—	22	139	224
Szlovák	1	27	—	1	2	31
Horvát	—	5	—	—	—	5

KNAPP, ÉVA

L'offre de la littérature et programme culturel dans les publications des confrères à l'époque baroque

Le but principal de la présente étude est de découvrir et de présenter thématiquement et fonctionnellement un groupe bien délimitable des types de publications divers, s'attachant aux formes d'organisation religieuses laïques de la littérature pieuse de l'âge baroque, avec un égard particulier aux rapports d'origine, de propagation et d'usage, aux formes d'apparition, au système de rapport international et aux fonctions de civilisation de ces publications. Ces imprimés des confrères appartiennent à un processus d'ensemble, au cours duquel les types de publications et les genres de la production de livres et de textes religieux du moyen âge tardif et del l'âge nouveau précoce se transforment lentement, et de nouveaux types de livres, genres et conceptions d'organisation de texte se produisent. Le trait fondamental des publications est l'internationalité des types de publications, des auteurs, de la parution, de la propagation et de l'usage, une ressemblance de contenu, de structure et de genre, l'action réciproque de la matière du pays et de celle de l'étranger et le fait qu'il transmettent les connaissances d'une manière élaborée, intégrées parmi les cadres de la vie quotidienne. Semblablement aux formes d'organisation, l'apparition et le développement de la littérature des confrères en Hongrie se caractérise par un certain retardement par rapport aux territoires situés à l'ouest de nous. Outre les textes religieux fondamentaux, les textes nouveaux et les genres médiévaux et contemporains, les publications contiennent une quantité considérable de textes narratifs du moyen âge tardif et de l'époque nouvelle précoce aussi. Ce fait renvoie à la traditionalité fondamentale à l'égard des textes et des idées, outre laquelle l'influence des nouveaux courants culturels est aussi considérable. Il n'y a pas de limites aigus parmi les offres littéraires destinées aux couches diverses: ce qui est caractéristique, c'est une gamme large des transitions et des gradations. Cette conciliation des différences de culture souligne le rôle de la littérature des confrères dans la concentration et l'intégration des diverses couches sociales.